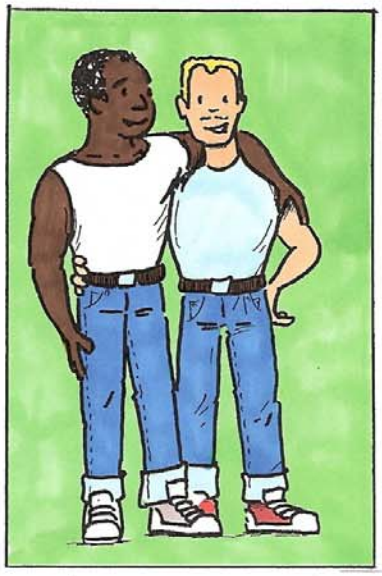

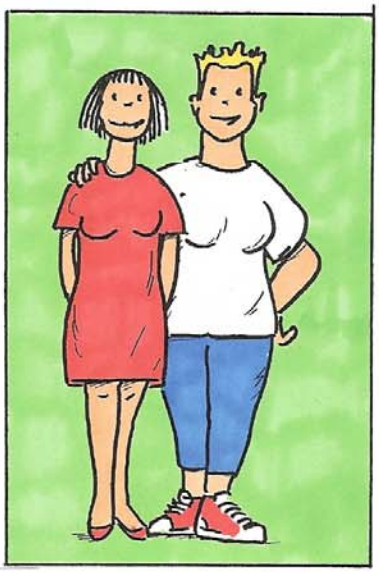

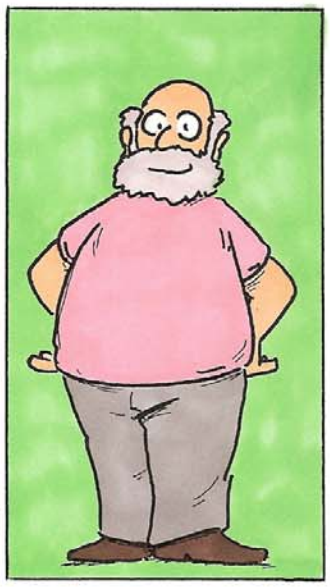

Leefvormen

Suggesties voor stapsgewijs werken aan verbetering van omgangsvormen en respect jegens diverse leefwijzen In het primair onderwijs

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK DEN HAAG

Van der Drift, René, Dankmeijer, Peter

Leefvormen. Suggesties voor stapsgewijs werken aan verbetering van omgangsvormen en respect jegens diverse leefwijzen in het primair onderwijs / René van der Drift, Peter Dankmeijer - Amsterdam: Empowerment Lifestyle Services

Illustraties: Auke Herrema

Met medewerking van: het Instituut voor Leerplanontwikkeling SLO: Kees Bleyerveld, het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum (APS); Ellen Warmer en Anita-Bootsman-Slinkers, de Rutgers Stichting; Sanderijn van der Doef, Cem Ariklar, Jacqueline Lubbersen, Greet Bulterman-Takes, Wim van Holstein, Rob Vendrig, Wessel Lugtenborg, Lars Mokveld, Cor Verbeek, Saskia Ton, Marguerite van Delft

ISBN 90-75359-04-7
NUGI 135/665

Trefw.: leefvormen ; multicultureel ; intercultureel ; seksualiteit ; homoseksualiteit ; omgangsvormen ; voorlichting ; onderwijs

eerste druk, mei 1999
tweede druk, januari 2003

Empowerment Lifestyle Services
Vinkenstraat 116-a
1013 JV Amsterdam

☎ (020) 421 32 06; 06 53 862 958
info@empower-ls.com
www.empower-ls.com

De ontwikkeling van dit pakket werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Bij het schrijven van dit pakket hebben wij ons mede laten inspireren door eerder ontwikkelde methoden. Hoewel de opzet van dit pakket nieuw is, willen we graag vermelden dat enkele door ons gegeven suggesties in dit pakket bewerkingen zijn van ideeën uit "Relaties en seksualiteit" (SLO / Rutgers Stichting) en "Confetti" (FIOM). "Relaties en seksualiteit" en "Confetti" zijn helaas niet meer verkrijgbaar

Inhoud

Deel I: Informatie vooraf

Meningen 5

Over dit pakket 6

Deel II: Lessenseries in het kort

Onderbouw 10

Middenbouw 14

Bovenbouw 18

Deel III: Gedetailleerde suggesties

Onderbouw 24

Middenbouw 54

Bovenbouw 86

Deel IV: Aanvullende suggesties

Tips bij de invoering 119

Oriëntatie op veiligheid 120

Tips bij het betrekken van ouders 121

Manieren om de ouders te betrekken 122

Verbindingen en uitbreidingen 123

Tips voor externe ondersteuning 124

Tips voor jeugdboeken over diverse leefvormen 125

Deel I

Informatie vooraf

Meningen over diversiteit en "leefvormen"

Ik zouw nooit een lesbische willen zijn. Ik vond het best wel leuke gesprekjes. Ik moest er ook wel een om lachen. Je merkt niet eens dat zij homo's waren. Nouw ik weet nu. (Sylvia, 11 jaar)

Afwijkend gedrag of uiterlijk kan ook boeiend zijn, dat moet je niet gelijk afwijzen.
(leerkracht, man, 43 jaar)

Ik vind homofielen helemaal niets aan en die lesbisch ook niet. Ik vond het niet leuk om in de kring erover praten want ik weet er gelukig niets over dus ik vond niets een leuke vraag veder bemoei ik er niet mee. (anoniem, 12 jaar)

Kinderen in het primair onderwijs zijn nog jong en veranderlijk, dus is deze leeftijd het meest geschikt om ze te leren dat iedereen zijn eigen keuzes mag maken. En dat er meer is dan groepsnormen en rollenpatronen. (leerkracht, vrouw, 27 jaar)

Het is belangrijk dat kinderen op jonge leeftijd leren dat iedereen andere gevoelens kan hebben en iedereen de ruimte geeft en zich niet opoffert voor de groep.
(moeder, 31 jaar)

Ik vint homo niet leuk want als je met manen in bed lig en er komt en jongen of je oom komt binen dan wordt hij kwaat. (Marcel, 12 jaar)

De eigenwaarde van kinderen moet versterkt worden zodat ze niet in een gat vallen en zo de puberteit gesterkt tegemoet kunnen gaan. Kinderen zijn al op de lagere school bezig met hun seksualiteit. (preventiewerkster Rutgers Stichting, 35 jaar)

Wat doe je als dit project conflicten oplevert, bijvoorbeeld ouders die het niet eens zijn met de waarden en normen van de lesstof? Maar ja, de oplossing weet ik ook niet. (moeder, 45 jaar)

Ik heb 2 moeders en geen vader want mijn moeder heeft zelf zaadjes gekocht om mij te krijgen. Sommige kinderen vinden het raar maar die moeten nog wennen. Soms zeg ik dat mijn vader in een diepe sloot verdronken is als ik geen zin heb om het uit te leggen. (Saskia, 6 jaar)

Wat doe je als een kind een poppetje met een piemel eraan kleit? En vooral als dat kind van allochtone afkomst is? Is er ondersteuning hoe je kan omgaan met dit soort dingen? (leerkracht, man, 43 jaar)

De opbouw van deze lessenserie is heel erg goed. Er wordt systematisch toegewerkt naar het een en ander, terwijl tegelijkertijd de werkelijkheid niet uit het oog verloren wordt. (schoolbegeleider, man, 38 jaar)

Die twee vrouwen leken geen hoeren. En die man met die bloes leek ook geen poot maar die man met zonder sokken die vond ik er wel op lijken. (Tiny, 11 jaar)

Ik sta zeer ambivalent tegenover dit product, eigenlijk vind ik het stigmatiserend. Blijkbaar is er een reden om te pesten en om mensen uit te sluiten. Aan de andere kant vind ik wel dat er begonnen moet worden met de behandeling van het onderwerp, maar is 5 lessen per bouw niet te weinig? (leerkracht, man, 26 jaar)

Het onderwerp moet niet in een paar lessen behandeld worden, maar het moet een grondhouding zijn. Leraren moeten over dit onderwerp open en eerlijk zijn. (student pedagogische academie, vrouw, 21 jaar)

Over dit pakket

De Nederlandse samenleving wordt nog steeds meer divers. Divers wat betreft culturele groepen, maar ook wat betreft leefvormen en omgangsvormen. Het is zorgelijk dat deze toename niet steeds gelijk op gaat met het onderlinge respect dat zo'n diverse samenleving nodig heeft. Integendeel, we zien de intolerantie, het geweld en de intimidatie juist groeien, met name wat betreft verschillende leefwijzen en rassen. Het lijkt erop dat naarmate de maatschappij meer divers wordt, de onzekerheid toeneemt. De vaardigheden ontbreken blijkbaar om met daarmee om te gaan. Het is nu nodig om expliciet te werken aan de versteviging van het gevoel van eigenwaarde van deelnemers aan een multiculturele samenleving. We moeten vaardigheden ontwikkelen om met onderlinge verschillen en voorkeuren om te gaan. Ook de overheid vindt dit belangrijk en heeft omgaan met verschillen (ook in de zin van diversiteit in leefvormen en omgangsvormen) een hoge prioriteit gegeven in de kerndoelen van het primair onderwijs. Dit pakket biedt leerkrachten een handreiking om deze doelen in te vullen.

Doelgroep

Tijdens de basisschool periode ontwikkelen kinderen naast schoolse kennis en vaardigheden, een belangrijk deel van hun identiteit. Allerlei basisattitudes en vaardigheden worden reeds vormgegeven. Daarom richt dit pakket zich op het primair onderwijs. Het bevat een spiraalsgewijs leerplan voor leerkrachten dat suggesties biedt voor het geleidelijk en systematisch opbouwen van vaardigheden rond diversiteit en respect. Bij de vormgeving van suggesties is geprobeerd zoveel mogelijk variaties aan te geven voor toepassing in het speciaal onderwijs. Het speciaal onderwijs is echter zo'n diverse werksoort dat toepassing van dit pakket daar toch enige creativiteit van de leerkracht zal vereisen.

Doel

Wij willen kinderen laten ervaren dat er niet één goede vorm van leven is, maar dat er in de Nederlandse cultuur vele gelijkwaardige keuzes bestaan. Een eigen keuze kunnen zij pas maken als zij de mogelijkheden kennen en de opties niet bij voorbaat verwerpen. Tegelijkertijd moeten zij de aanwezige grenzen leren kennen. Breed geformuleerd zijn daarom onze doelen om kinderen te leren hun eigen gevoelens en voorkeuren te (h)erkennen en om zich nieuwsgierig en respectvol op te stellen ten aanzien van de gevoelens en keuzes van anderen. In de onderbouw ligt de nadruk op het *herkennen* van verschillen, met name tussen jongens en meisjes en man en vrouw gedrag, waaronder in diverse culturen. In de middenbouw verschuift de aandacht naar het niveau van *interesse* en wordt de thematiek verbreed naar omgangsvormen in het algemeen. Liefde en vriendschap staan daarbij centraal. In de bovenbouw wordt de stap naar *meningsvorming* gemaakt. Er wordt dan georiënteerd op hoe liefde en vriendschap vorm kunnen krijgen in diverse leefvormen. Het pakket leent zich goed als opstap naar meer specifieke seksuele vorming, indien de school dat wenst.

Inhoud

Het spiraalsgewijs leerplan bestaat uit drie lessenseries van steeds vijf lessen (een lessenserie per bouw). Per les worden twee à drie werkvormen gedetailleerd beschreven. Elke lessenserie heeft een vaste opbouw. De eerste les is een *introductie*, de tweede les gaat in op het *eigen gevoel* van de kinderen, de derde les gaat in op de *mening van anderen*, de vierde les gaat in op het ontwikkelen van *vaardigheden* en de vijfde les heeft betrekking op de *toepassing van die vaardigheden in de context van de kinderen*. Deze laatste les kan ook als toets van het geleerde worden beschouwd. Het pakket stimuleert de leerkracht een eigen invulling te ontwikkelen. Dit gebeurt door suggesties te geven over welke werkvormen kunnen worden weggelaten of aangevuld en hoe binnen werkvormen kan worden gevarieerd. Er wordt geregeld verwezen naar andere pakketten en lesmethoden die men kan gebruiken.

Deel II

Lessenseries in het kort

De onderbouw:
het leren onderkennen van verschillen

Sociaal-emotionele ontwikkeling
Kinderen in de deze leeftijd staan aan het begin van hun cognitieve ontwikkeling. Ook op het gebied van seksualiteit en rolgedrag valt voor hen nog veel te leren. In hun leven thuis en in een kinderdagverblijf hebben ze waarschijnlijk al wat ervaringen opgedaan. Omdat de kinderen vaak leren door te imiteren, kunnen hun gedrag en ideeën soms nog erg schetsmatig en daarom stereotiep zijn. Kinderen in groep 1 tot en met 3 (circa 4 tot 7 jaar oud) beginnen een schaamtegevoel te ontwikkelen. Veel kinderen vinden het minder leuk om naakt rond te lopen. In veel Nederlandse gezinnen probeert men schaamte vaak tegen te gaan, in andere culturen wordt schaamtegevoel daarentegen actief aangeleerd als de ouders vinden dat dit hoort bij respectvol sekseonderscheid. Naast een beginnende schaamte zijn de kinderen wel nieuwsgierig naar hoe de ander er bloot uitziet. In veel spelletjes (zoals vadertje en moedertje) proberen kinderen daarachter te komen en experimenteren ze met rollen. Kinderen gebruiken op deze leeftijd al veel woorden die iets met seksualiteit te maken hebben, al weten ze vaak niet wat die woorden precies inhouden. Veel kinderen vinden het spannend en leuk om "vieze" taal te gebruiken (kut, lul, poep, pies). Ook willen kinderen wellicht met een ander kind of met een volwassene trouwen, of voelen zij zich verliefd (vaak zonder onderscheid te maken naar leeftijd of geslacht). Door te spelen met hun gevoel, met fantasie en met voorbeelden uit de omgeving, proberen kinderen uit hoe diverse rollen en leefwijzen voor hen voelen. Ook leren ze zo het verschil tussen fantasie, spel en realiteit beter kennen.
Kinderen in deze leeftijd hebben erg veel behoefte aan warmte. Ze houden ervan om op schoot te kruipen en geknuffeld te worden. Tegelijkertijd zijn de kinderen erg bezig met het aftasten van grenzen, het veroveren van autonomie en het ontdekken van de wereld om hen heen. Kinderen van Nederlandse ouders zullen doorgaans meer worden aangemoedigd om hun autonomie te verkennen, terwijl in Arabische culturen de nadruk bij het ouder worden van het kind steeds meer komt te liggen op het aanleren van "volwassen" waarden en normen (gehoorzaamheid, gemeenschapszin, plicht vervullen).

Algemene doelen
In de onderbouw beginnen we met *het vestigen van de aandacht op verschillen tussen seksen en rollen*. Het gaat daarbij om de kinderen te helpen *nuanceringen aan te brengen* in de vaak te stereotype beelden die zij oppikken. Deze basisnuancering is essentieel om later (middenbouw) een meer actieve belangstelling te stimuleren, die vervolgens het fundament voor echte tolerantie en intercultureel begrip vormt.
In de onderbouw sluiten we aan op de interesse van de kinderen voor sekse- en rolverschillen. We leren ze de echte en aangeleerde verschillen tussen jongens en meisjes, mannen en vrouwen. Echte verschillen zijn geslachtsverschillen, getrouwd zijn en samenwonen, voorkeur hebben voor een relatie met een man of een vrouw. Verschillen waar veel mensen over van mening verschillen zijn rolgedrag en vormen van vriendschap en verliefd zijn. Het gaat niet alleen om de cognitieve verschillen, maar ook om de affectieve verschillen. Dat wil zeggen dat de kinderen leren of verschillen leuk of bedreigend voelen en hoe het voelt om te horen wat anderen over verschillen zeggen. De kinderen moeten als basisvaardigheid leren dat je omgaat met verschillen door respect te hebben en eventueel door uitleg te vragen.
De leerkracht zou kunnen nastreven dat de kinderen na deze lessen beseffen dat iedereen verschillend is, dat veel mensen verschillende meningen hebben en dat afwijken mogelijk is maar soms moeilijk kan zijn.

Draaiboek lessenserie onderbouw

Wat:	Tijd:	Thema:	Doelen:	Werkvormen:	Pagina:
Individueel Ouder avond	10 min. 30 min. 1 uur	Introductie bij ouders	Meningen van ouders peilen. Ouders informeren.	❑ Individuele gesprekken ❑ Onderdeel ouderavond: praatje, "Jongens en meisjes" ❑ Individueel: Carrousel lessenserie onderbouw	26 27
Les 1	1½ uur	Introductie van het onderwerp	Kinderen kennen verschillen: jongen & meisje, man & vrouw, geslacht & rol.	❑ Jongens en meisjes (45' - verschillen verkennen aan de hand van een werkblad) ❑ Mannen en vrouwen (45' - poppen van papier maken)	31 33
Les 2	1 uur	Eigen mening en gevoel	De kinderen weten dat verschillen leuk of bedreigend kunnen voelen.	❑ Maak jezelf (30' - poppen van papier maken) ❑ Maak jezelf anders (30' - verkleden)	37 38
Les 3	1 uur en 5 min.	Mening en het gevoel van anderen	Kinderen weten wat anderen over verschillen zeggen en denken. Ze weten of dat leuk of bedreigend voelt.	❑ Sorteerspel (20' - voorwerpen als mannelijk of vrouwelijk proberen te benoemen) ❑ Modeshow (45' - "echte" mannen en vrouwen aankleden, je "echte" zelf aankleden)	41 42
Les 4	1½ uur	Toepassing van les 2 & 3	Kinderen weten dat je moet leren omgaan met verschillen door respect te hebben en dat je om uitleg kunt vragen.	❑ Beleefd en onbeleefd (45' - gespreksoefening in beleefd zijn) ❑ De flat (45' - op visite bij de buren in een zelfgemaakte flat)	45 46
Les 5	1 uur en 5 min.	Conclusies voor jezelf en de groep	Kinderen beseffen dat iedereen verschillend is. Ze beseffen dat veel mensen verschillende meningen hebben. Ze beseffen dat afwijken mogelijk is maar moeilijk kan zijn.	❑ Hoe gaat het met je (20' - kringgesprek om na te gaan hoe men zich voelt) ❑ Andere gezinnen (45' - variërende gezinnen naspelen in de poppenhoek)	49 50
Ouder avond	Geen tijd 15 min. 20 min. 20 min.	Presentatie voor ouders	Ouders zijn geïnformeerd.	❑ Tentoonstelling ❑ Plenair praatje ❑ Ervaringen laten vertellen ❑ Videopresentatie	52

PM: Ouders kunnen worden gevraagd in de periode van de lessen hun kinderen voor te lezen uit prentenboeken. Referenties hiervoor vindt u in deel IV: Aanvullende suggesties.

Samenvatting lessenserie onderbouw

Les 1
Het doel van de eerste les is om kinderen *kennis te laten maken met sekse- en rolverschillen*. Er wordt begonnen met een werkblad "jongens en meisjes", waarop een qua geslacht onbestemd kind een aantal bezigheden heeft. De kinderen moeten benoemen of zij denken dat sommige bezigheden meer gedaan worden door een jongetje of een meisje. Dit wordt besproken. De daarop volgende werkvorm heet "mannen en vrouwen" en hierbij wordt door de kinderen een pop gemaakt die een man of een vrouw moet voorstellen.

Les 2
In les twee staat het eigen gevoel rond "een jongen zijn" of "een meisje zijn" centraal. Met name wordt *verkend of jongens en meisjes hun eigen sekse leuk of minder leuk vinden*. In het begin van deze les mogen de kinderen weer een poppetje maken. Maar ze krijgen er nu eentje van een kleiner formaat en geven daarop kenmerken van zichzelf aan ("maak jezelf"). Daarna wordt nagepraat over of zij jongens- of meisjeskenmerken hebben aangegeven en waarom. Stereotype kenmerken worden genuanceerd. Om deze nuancering te versterken heet de daarop volgende oefening "maak jezelf anders". Door maskers, verkleden en schminken maken de kinderen zichzelf anders en vertellen elkaar of ze dat leuk of niet zo leuk vonden.

Les 3
In les drie ligt de nadruk op het verkennen van andermans mening over verschillen. Het gaat vooral om het *besef dat er meningsverschillen kunnen zijn en dat dit positief is*. De les begint met een sorteerspel. Kinderen leggen allerlei attributen in een "mannen" vak en een "vrouwen" vak. Omdat van veel voorwerpen niet te zeggen is van of zij bij een man of een vrouw "horen" zullen daar meningsverschillen over zijn. Deze worden besproken. Daarbij worden stereotypen genuanceerd. Bij deze oefening is een goed nabespreking dus erg belangrijk. De tweede activiteit is een modeshow. Eerst krijgen de kinderen opdracht om met behulp van afbeeldingen in tijdschriften elkaar zo aan te kleden, dat ze een stoere man of een verleidelijke vrouw zijn. De opdracht is ook om te overdrijven. Na het showlopen wordt een nieuwe modeshow bedacht waarin de kinderen voorbeelden geven van hoe zij zichzelf prettig gekleed vinden.

Les 4
In de vierde les ligt de nadruk op vaardigheden. We concentreren ons op *de vaardigheden beleefdheid en respect*. De eerste oefening heet dan ook: "Beleefd en onbeleefd". De leraar doet voor wat beleefd en wat onbeleefd is, waarna de kinderen beleefd en onbeleefd tegen elkaar doen. Eerst doen zij dat bij "gewone" dingen en later moeten zij beleefd en onbeleefd reageren op dingen die ze vreemd of raar vinden. In een tweede werkvorm "De flat" wordt hierop voortgebouwd. De kinderen maken elk een huis waarin de, in de eerdere lessen gemaakte figuren kunnen wonen. Al deze huizen worden naast elkaar gelegd tot ze samen een grote flat vormen. Daarna wordt door de kinderen gespeeld dat de bewoners bij elkaar op bezoek gaan. De kinderen zijn verbaasd over de verschillen in de andere huizen en leren hoe ze daar beleefd en met respect op kunnen reageren.

Les 5
In les vijf gaat het om de verwerking van de vaardigheden en indrukken van de vorige lessen. De kinderen *beseffen dat iedereen verschillend is en dat mensen veel meningen hebben. Ze beseffen ook dat afwijken soms moeilijk, maar wel mogelijk is*. In het begin van de les wordt in "Hoe gaat het met je?" gepeild hoe de kinderen erbij zitten en hoe de vorige lessen zijn gevallen. De nadruk wordt gelegd op dat kinderen zich verschillend kunnen voelen over wat er gebeurd is, maar dat dit goed is. De leerkracht laat merken dat ze met respect worden behandeld. De afsluitende werkvorm heet "Andere gezinnen". Enkele kinderen spelen in de poppenhoek en worden daarbij door andere kinderen geobserveerd. Eerst wordt een korte situatie gespeeld met een traditioneel Nederlands kerngezin, daarna worden door andere kinderen een of twee andere leefvormen gespeeld. Er wordt besproken of alles goed en beleefd en met respect ging.

De middenbouw:
het geïnteresseerd raken in verschillen

Sociaal-emotionele ontwikkeling
Voor kinderen van circa 8 tot 10 jaar is interactie met anderen een bron van fascinatie en kennis. Kinderen onderzoeken hun autonomie en hun relaties met anderen. Daarbij leren ze hun emoties beter kennen en gaan hun emoties ook meer reguleren. Kinderen ontwikkelen steeds meer relaties en vriendschappen. Zij spelen steeds vaker met kinderen van hun eigen geslacht. Dat heeft een functie in het ontwikkelen van een (nu nog rudimentaire) mannelijke of vrouwelijke identiteit. Het experimenteren met "man" of "vrouw" zijn gaat geregeld over de grens van het onderling respect. Het kan zijn dat kinderen zich beginnen af te zetten tegen de andere sekse, waarbij jongens meisjes stom vinden en andersom.
Ook treedt er steeds sterker groepsgedrag op: kinderen worden zich er bewuster van dat ze aan de code van een groep moeten voldoen als ze bij die groep willen horen (eerste normbesef). Het wordt duidelijk dat er binnen een intolerante groep soms maar weinig afwijkend gedrag mag worden vertoond. De groepscodes kunnen soms heel gedetailleerd (zelfde soort kleding, gebaren, gedrag) zijn. Ook dit groepsgedrag werkt regulerend op jongens-meisjes verhoudingen en op rolgedrag. Met name onmannelijk gedrag in een jongensgroep wordt steeds meer afgestraft met de opmerking "Je bent toch geen mietje?". Mietje is op deze leeftijd vaak een verzamelterm voor alles wat anders of afwijkend is van de groepsnorm.
Prille gevoelens van verliefdheid zijn belangrijk in deze periode. Er zijn reeds schuchtere experimenten met seksualiteit, vooral in de sfeer van fantasieën en tongzoenen. De fantasieën gaan vaak al over verliefd zijn (of zoals ze zelf zeggen: op elkaar zijn). Waren er in de onderbouw af en toe verliefdheden op een oudere, nu is dat ook vaker op een vriendje of vriendinnetje van dezelfde leeftijd - van dezelfde of de andere sekse. Kinderen proberen ook erachter te komen wat volwassen seks zou kunnen zijn. Meestal zijn deze beelden al enigszins negatief. Ze merken op dat seks iets is dat vaak stiekem gebeurt. Spannend dus, maar ook een beetje eng. Kinderen in deze leeftijd wordt op het hart gedrukt niets van vreemde mevrouwen of meneren aan te pakken en zeker niet met ze mee te gaan of ze aan hun lichaam te laten komen. Bij dit advies wordt weinig rekening gehouden met het feit dat het merendeel van het seksueel misbruik gebeurt door familieleden en kennissen.
Voor het technische verhaal rond seksualiteit hebben kinderen wel belangstelling, maar dat wordt niet op zichzelf, maar alleen op volwassenen van toepassing geacht. Daarom willen kinderen graag weten wat volwassenen doen en hoe zij eruit zien. De kennis van de kinderen over seksualiteit is nog onvolledig en hun eigen beleving daarvan speelt nog niet een belangrijke rol. Wel doen veel kinderen al aan vormen van zelfbevrediging.
Vanaf deze leeftijd gaat de lichamelijke ontwikkeling bij meisjes sneller verlopen dan bij jongens. Dat wekt over en weer jaloezie: meisjes of jongens die verder zijn in hun lichamelijke ontwikkeling worden benijd. Sommige jongens of meisjes gaan denken dat er (lichamelijk) iets mis met ze is, omdat ze nog niet hebben wat de meeste andere jongens of meisjes al wel hebben.

Algemene doelen
In de middenbouw willen we dat kinderen *geïnteresseerd raken in verschillen*. Het gaat daarbij niet alleen om *geslachtsverschillen en rolverschillen, maar ook om verschillen in de omgang*. Hoe jongens met meisjes (en vice versa) omgaan, het verschil tussen liefde en vriendschap, uitsluitingsgedrag en insluitingsgedrag in groepen vormen de thematiek. In de lessenserie wordt daarbij nader verkend wat objectieve verschillen zijn en welke verschillen door mensen zelf gemaakt worden. Het gaat zowel om het leren kennen van je eigen reacties en om de nieuwsgierigheid naar hoe andere mensen reageren. Uiteindelijk gaat het om de vaardigheid van kinderen om hun nieuwsgierigheid te uiten. Dit kan bijvoorbeeld door vragen te stellen en door te informeren naar meningen.

Draaiboek lessenserie middenbouw

Wat:	Tijd:	Thema:	Doelen:	Werkvormen:	Pagina:
Individueel Ouder avond	15 min. 30 min. 30 min.	Introductie bij ouders	Ouders informeren. Ouders suggesties vragen.	❑ Individuele gesprekken ❑ Korte inleiding en vragen suggesties ❑ Vragenspel	55 56
Les 1	1 uur	Introductie van het onderwerp	De nieuwsgierigheid van de kinderen naar verschillen tussen seksen, relaties en leefvormen is opgewekt.	❑ Relaties (30' - associatiespel op het bord rond het woord "relaties") ❑ Liefde en vriendschap (30' - verkennen van verschillen met behulp van een werkblad)	60 61
Les 2	1 uur en 10 min.	Eigen mening en gevoel	De kinderen hebben leuke en vervelende kanten van eigen verschillen met anderen ontdekt.	❑ Dat ben ik (40' - collage maken met kenmerken van jezelf) ❑ Wat ik fijn vind (40' - tekenen van prettige situaties)	65 66
Les 3	1 uur en 15 min.	Mening en het gevoel van anderen	De kinderen hebben leuke en vervelende kanten van verschillen bij anderen en andere meningen ontdekt.	❑ Mart en Martha (30' - invuloefening waarbij geraden moet wat de jongen en wat het meisje doet) ❑ Beelden van liefde (45' - collage maken rond liefde en vriendschap)	69 71
Les 4	1 uur en 15 min.	Toepassing van les 2 & 3	De kinderen kunnen verschillen onderzoeken. Ze kunnen vragen stellen over verschillen.	❑ Het vragenspel (45' - een "vragenspel" maken en elkaar vragen stellen over relaties) ❑ De journalist (30' - leren eigen vragen te stellen over relaties)	73 73
Les 5	1 uur	Conclusies voor jezelf en de groep	De kinderen beseffen dat je veel kunt leren van verschillen. Ze zijn geïnteresseerd in verschillen.	❑ Onafgemaakt verhaal (30' - een verhaal over groepsuitsluiting afmaken) ❑ Op bezoek bij Tio Sergio (40' - discussie over een vriendschap die bij nader inzien een liefde blijkt te zijn)	79 81
Ouder avond	Geen tijd 15 min. 20 min.	Presentatie voor ouders	Ouders zijn geïnformeerd.	❑ Tentoonstelling collages ❑ Plenair praatje ❑ Opinion poll	84

PM: De tijden zijn aangegeven zonder rekening te houden met het huiswerk: het opdracht geven jeugdboeken over leefvormen te lezen, het uitzoeken van de boeken en het in de volgende les nabespreken van wat men heeft gelezen. Dit is gedaan omdat men de leesactiviteiten ook kan laten vervallen en omdat men er voor kan kiezen (onze voorkeur) de leesactiviteiten te integreren in het leesonderwijs en in de kringgesprekken.

Samenvatting lessenserie middenbouw

Les 1
In de eerste les gaat het om het introduceren van de lessenserie en het creëren *van inzicht in verschillen tussen jongens, meisjes, man, vrouw, vriendschap en verliefd zijn*. Verder wordt de houding dat het goed is om nieuwsgierig te zijn naar verschillen geïntroduceerd. In deze les zitten twee werkvormen. In de eerste, "Relaties", schrijft de leerkracht het woord "relaties" op het bord en vraagt de kinderen of ze weten wat het betekent. In groepjes van twee schrijven de kinderen alle vormen van relaties op die ze kunnen bedenken. In de tweede werkvorm "Liefde en vriendschap" wordt gebruik gemaakt van een werkblad waarop verschillende situaties staan die liefde of vriendschap kunnen betekenen. Deze situaties worden besproken. Aan het eind van deze les wordt het huiswerk (het lezen van jeugdboeken over leefvormen) geïntroduceerd.

Les 2
Het doel van de tweede les is dat *kinderen leuke en vervelende kanten van zichzelf hebben ontdekt*. Het gaat vooral om dingen die ze leuk en vervelend vinden op grond van verschil met anderen, dus om de acceptatie van hun uniekheid en om hun zelfwaardering in relatie tot anderen. De les bestaat, naast het bespreken van de gelezen boeken, weer uit twee werkvormen. In de eerste, "Dat ben ik" verzamelen de kinderen plaatjes uit tijdschriften waarop ze kenmerken van zichzelf herkennen. Op deze manier denken ze na over zichzelf. In de tweede werkvorm "Wat ik fijn vind" tekenen kinderen na een kort gesprek iets wat ze fijn vinden en schrijven daar commentaren bij. Ook na deze les is er weer huiswerk.

Les 3
Het doel van de derde les is dat de *kinderen de mening van anderen over verschillen hebben ontdekt en daarin geïnteresseerd zijn geraakt*. Eerst wordt het huiswerk besproken. Daarna heet de oefening "Mart en Martha" gedaan. Hierbij krijgen de kinderen een kort verhaal en moeten daar de namen Mart of Martha invullen. Het invullen ontlokt een discussie over wat typisch jongens- of typisch meisjesachtig gevonden wordt. In de tweede oefening, "Beelden van liefde", wordt een collage rond de thema's liefde en vriendschap. Tijdens en na het maken van de collages wordt besproken wat de meningen van anderen (waaronder maatschappelijke meningen) hierover zijn. Ook na deze les is er weer huiswerk.

Les 4
In de vierde les ligt de nadruk op het leren van een aantal vaardigheden die kinderen nodig hebben om *actief geïnteresseerd te kunnen zijn in verschillen*. Het gaat met name om *het leren vragen stellen*. Het huiswerk wordt besproken en dan wordt een "vragenspel" gespeeld. De leraar vouwt een papieren spelletje met daarin verschillende vragen die kinderen kunnen beantwoorden. Door met het vouwspel te werken krijgen alle kinderen in de klas een vraag die ze moeten beantwoorden. Daarna leren de kinderen hoe ze het vragenhoedje zelf kunnen vouwen en ze kunnen het eventueel meenemen naar huis. Aan het eind van de les gaan de kinderen elkaar interviewen over hoe zij anders zijn dan anderen en waarom dat is. Ook na deze les is er weer huiswerk.

Les 5
De vijfde les heeft als doel om kinderen te laten *beseffen dat je veel van elkaar kunt leren en dat met name onderlinge verschillen leuke en goede momenten opleveren*. Het resultaat zou kunnen zijn dat kinderen uit zichzelf gaan aangeven dat het leuk is om uit te vinden hoe mensen van elkaar verschillen. Het huiswerk wordt besproken. Daarna leest de leerkracht een "onafgemaakt verhaal" voor over een meisje dat door andere meisjes op school gepest wordt omdat ze alleen maar met jongens speelt. De kinderen moeten het verhaal zelf afmaken. Ook de volgende werkvorm draait om een verhaal. Dit heet "Op bezoek bij Tio Sergio" en gaat over Carina in Brazilië, die een weekend gaat logeren bij haar oma en haar lievelingsoom Sergio, die met zijn vriend uit Nederland op bezoek is. Nu wordt nabesproken hoe kinderen zelf in zo'n situatie zouden reageren.

De bovenbouw:
Het leren waarderen van verschillen

Sociaal-emotionele ontwikkeling
Kinderen van elf à twaalf jaar beginnen zichzelf voor het eerst met de ogen van een ander te bekijken. Het begint hen daarbij op te vallen dat meningen en waarden nogal kunnen verschillen. Als de kinderen met de ogen van een ander naar hun eigen lichaam kijken, ontdekken zij hun eigen lichaam als het ware opnieuw. Veel kinderen maken zich zorgen over hun ontwikkeling en uiterlijk. Van veel van hen ontwikkelt het lichaam zich sneller en voor sommigen begint de puberteit al op de basisschool. Dit zijn spannende dingen, in positieve en in negatieve zin. Met de lichamelijke ontwikkeling ontstaat ook een meer aandacht voor seksualiteit. In eerste instantie beperkt deze aandacht zich tot fantasieën over contact maken met anderen en een fascinatie voor hoe anderen leven. Meisjes praten veel over jongens, jongens kijken meer naar meisjes. De emotionele ontwikkeling van meisjes gaat sneller dan die van jongens. Een deel van de kinderen heeft reeds de eerste seksuele ervaringen. Meestal gaat het in eerste instantie om kusjes geven, later om tongzoenen en strelen. Onder de kleren strelen en coïtus beginnen doorgaans in de middelbare schoolleeftijd. Maar ook wijst onderzoek uit dat circa drie procent van de leerlingen op twaalfjarige leeftijd al de eerste coïtus heeft gehad.
Door het kijken en vergelijken ontstaan ook veel onzekerheden. Een deel van de onzekerheden heeft betrekking op de eigen voorkeuren versus de wensen en normen van ouders, leerkrachten en van andere kinderen. Dit kan gaan over kleding, maar ook over (rol)gedrag en seksuele voorkeur. In het primair onderwijs zijn dit vaak nog onbenoemde kwesties. Bij circa dertig procent van de jongeren rond de 12 jaar bestaat er twijfel over de eigen seksuele identiteit.
Doordat kinderen een meer uitgebreide woordenschat hebben en door hun verstandelijke ontwikkeling, zijn ze meer in staat zijn om ook meer abstracte zaken te benoemen. Hierdoor beginnen zij hun conceptuele kennis over de wereld vorm te geven. Zo wordt het voor het eerst mogelijk om niet alleen over feiten en fantasieën te praten, maar ook over het verschil tussen feiten en waarden, eigen emoties en andermans emoties en om meer genuanceerd onderscheid te maken. Kinderen weten vaak wel al de woorden voor homoseksualiteit, biseksualiteit, lesbische vrouwen, heteroseksualiteit, travestie, en transseksualiteit, maar ze kennen de betekenissen nog niet goed en verwarren al deze termen vaak nog met andere negatief klinkende woorden als manwijven, hoeren, souteneurs en drugsdealers. Een goede uitleg is echter mogelijk en de kinderen zijn nu aanspreekbaar op het leren van de verschillen.

Algemene doelen
In de lessenserie voor de bovenbouw ligt de nadruk op het waarderen van de verschillen. Waarderen kan op twee manieren worden opgevat: positief of negatief. In feite gaat het dus om het *vormen van een mening over verschillen* en *het kunnen formuleren van voorkeuren en afkeuren over omgangsvormen en leefvormen*. Het is belangrijk dat de school en de leerkracht zich bewust is van de eigen mening en niet doet alsof men geen positie inneemt. In een multiculturele maatschappij is het ongewenst dat men verschillen per definitie afkeurt. Daarom moeten kinderen leren positief te staan ten opzichte van verschillen in het algemeen. Dit wil echter niet zeggen dat men altijd een positieve mening moet hebben ten aanzien van wat van jezelf verschilt. Daarom moeten kinderen leren onderkennen welke verschillen zij prettig en onprettig vinden en hoe zij daar op een sociaal vaardige manier mee kunnen omgaan. De vaardigheidsdoelstellingen van deze bovenbouwlessen zijn daarom dat de kinderen weten hoe men zijn of haar mening met respect kan uiten en hoe men anderen, zelfs als die anders zijn, in hun waarde kan laten.

Draaiboek lessenserie bovenbouw

Wat:	Tijd:	Thema:	Doelen:	Werkvormen:	Pagina:
Individueel Ouder avond	10 min. 15 min. 15 min. 1 uur	Introductie bij ouders	Ouder informeren. Ouders peilen voor tips en reacties. *PM: Regelen te interviewen personen voor les 4.*	❑ Individuele gesprekken ❑ Korte inleiding ❑ Woordveld leefvormen ❑ Carrousel lessenserie bovenbouw	88 89
Les 1	1½ uur	Introductie van het onderwerp	De kinderen weten de verschillen tussen diverse leefvormen en leefafspraken (samenwonen, trouwen).	❑ Introductie leefvormenschema (15' - overzicht geven van mogelijke leefvormen) ❑ Leefvormenkwartet (40' - kwartetten maken van leefvormen) ❑ Hoe zou het anders zijn? (35' - vragen over eigen leefsituaties beantwoorden)	93 95 98
Les 2	1 uur en 15 min.	Eigen mening en gevoel	De kinderen hebben het eigen verschil ten opzichte van anderen onderzocht en gewaardeerd.	❑ Woordweb leefvormen (30' - associatiespel over woord "relaties") ❑ Verhaaltjes relatievormen (45' - schrijven en illustreren)	101 102
Les 3	1 uur en 20 min.	Mening en het gevoel van anderen	De kinderen hebben verschillen bij anderen onderzocht en gewaardeerd.	❑ Beelden van leefvormen (45' - collages maken) ❑ Voorbereiden interview leefvorm (35' - vragen bedenken)	105 106
Les 4	1 uur en 15 min.	Toepassing van les 2 & 3	De kinderen kunnen waardering (+/-) uiten met respect voor anderen.	❑ Interview leefvorm (45') ❑ Individuele verslagen maken (30' - schrijven en illustreren)	109 110
Les 5	1 uur en 5 min.	Conclusies voor jezelf en de groep	De kinderen beseffen dat uiten van een mening met respect noodzakelijk is voor goede omgang en samenleving.	❑ Meningen over leefvormen (35' - invuloefening en discussie) ❑ Advies aan Fatima (30' - adviesbrief schrijven)	113 115
Ouder avond	Geen tijd 15 min. 20 min. 20 min.	Presentatie voor ouders	Ouders zijn geïnformeerd.	❑ Tentoonstelling verslagen ❑ Plenair praatje ❑ Vertellen ervaringen ❑ Opinion poll	116

PM: De tijden zijn aangegeven zonder rekening te houden met het huiswerk: het opdracht geven jeugdboeken over leefvormen te lezen, het uitzoeken van de boeken en het in de volgende les nabespreken van wat men heeft gelezen. Dit is gedaan omdat men de leesactiviteiten ook kan laten vervallen en omdat men er voor kan kiezen (onze voorkeur) de leesactiviteiten te integreren in het leesonderwijs en in de kringgesprekken.

Samenvatting lessenserie bovenbouw

Les 1
Het doel van deze les is *het leren kennen van verschillen tussen diverse leefvormen*. De les bestaat uit drie werkvormen. De eerste is de introductie van een schema over mogelijke leefvormen. Dit gebeurt aan de hand van een werkblad met zeven plaatjes van leefvormen; dit schema wordt ook in woorden op het bord gezet. Het leefvormenschema blijft gedurende de lessenserie op het bord zodat het een soort kader vormt voor de rest van de lessenserie. De tweede werkvorm heet: "Mijn leefvorm". Er worden zeven kwartetten van leefvormen gemaakt en leerlingen bedenken vier kenmerken van elke leefvorm. Tenslotte worden in "Hoe zou het anders zijn?" door de leerkracht drie vragen over de eigen leefsituatie aan de kinderen gesteld en worden de antwoorden vergeleken. De les eindigt met huiswerk: het lezen van jeugdboeken.

Les 2
Het doel van deze tweede les is te *onderzoeken wat het verschil tussen de eigen leefvorm en die van anderen is en hoe de kinderen zichzelf voelen over zulke verschillen*. Daarnaast wordt een start gemaakt met het vormen van een eigen mening over deze verschillen. De les begint met het bespreken van de gelezen boeken. Vervolgens wordt een "Woordveld leefvormen" gemaakt. Dit is een associatiespel rond het woord "relaties". Daarna schrijven de kinderen korte verhaaltjes over elke leefvorm. De les eindigt met huiswerk: het lezen van jeugdboeken.

Les 3
Het doel van deze les is om te *onderzoeken hoe anderen, in en buiten de klas, zich voelen over verschillen en welke mening men heeft over diverse leefvormen*. Het huiswerk wordt besproken. Daarna leidt de werkvorm "Beelden van leefvormen" via het maken van collages tot een discussie over beeldvorming van leefvormen. Vervolgens gaan de kinderen met elkaar voorbereiden welke vragen zij in een interview over een leefvorm zullen stellen. Als huiswerk krijgen de kinderen mee dat ze interviews doen met hun ouders of met bekenden over hun leefvorm. De leerkracht belt met de te interviewen personen van een minder gangbare leefvorm en zorgt dat die in de komende les in de les geïnterviewd kunnen worden.

Les 4
Het doel van deze les is dat men zijn of *haar mening over leefvormen kan uiten met respect voor anderen*. De nadruk van deze les ligt op vaardigheden. De les begint met het interview met een vertegenwoordiger met een minder gangbare leefvorm die door de leerkracht is uitgenodigd. Naar aanleiding daarvan worden individuele verslagen gemaakt van het interview in de klas en de interviews die kinderen thuis hebben afgenomen. De les eindigt met huiswerk: het lezen van jeugdboeken.

Les 5
Na deze afsluitende les zullen de kinderen moeten *beseffen dat het uiten van je mening en gevoelens over verschillen met respect voor de ander noodzakelijk is voor een goede omgang*. Een gebrek aan respect is destructief. Na een bespreking van de gelezen boeken wordt de werkvorm "Meningen over leefvormen" gedaan. Daarbij moeten de leerlingen een enquête over leefvormen invullen en wordt over de verschillende meningen die daaruit blijken gediscussieerd. Tenslotte schrijven de kinderen een "Advies aan Fatima", een meisje dat twijfelt of ze wel (al?) met jongens wil omgaan.

Deel III

Gedetailleerde suggesties

Onderbouw

Gedetailleerde suggesties

Bijeenkomst: onderbouw - introductie bij ouders

Individuele gesprekken

Doelen:
- De ouders hebben hun mening gegeven over in hoeverre zij rolgedrag van hun kind willen nuanceren of versterken en wat zij vinden van de rol van de school daarbij.
- De ouders zijn geïnformeerd over de voorgenomen activiteiten van de school.

Aanpak:
- Leg het doel van het gesprek uit (mening peilen t.b.v. goede uitvoering lessen). Vertel iets over de algemene doelen van de lessenserie
- Vraag naar hoe ouders hun kinderen willen opvoeden wat betreft tolerantie en rolgedrag. Vraag door naar de redenen en achtergronden van deze opvattingen. Vraag eventueel door naar hoe er thuis wordt omgegaan met deze thema's en hoe de school en de ouders iets aan elkaar kunnen hebben.
- Vertel aan de hand van het overzicht iets over de lessenserie en vraag suggesties en reacties. Vertel dat het leuk zou zijn als ouders aansluiten op de lessen door hun kinderen voor te lezen uit prentenboeken over leefvormen. Suggesties voor titels vindt u in deel IV: Aanvullende suggesties.

Onderdeel van ouderavond

Doelen:
- Ouders op de hoogte stellen van uitvoering lessenserie
- Ouders peilen voor reacties en tips ter verbetering

Aanpak:
Plenair
- Leg uit wat het doel van dit onderdeel van de avond is; vertel iets over de doelen en de inhoud (kort, aan de hand van overzicht; op flap of sheet)
- Leg uit dat je graag als illustratie een stukje uit de lessen met de ouders wilt doen en doe de werkvorm "Jongens en meisjes" met de ouders

Individueel
- Leg opdrachten (bijlage) volgens een route door de zaal
- Leg de ouders uit dat dit een snelle kennismaking is met de lessenserie doordat zij aangepaste versies van de oefeningen die kinderen krijgen gaan doen. De ouders krijgen 3 minuten per opdracht, terwijl de kinderen circa een half uur aan een opdracht werken. Maar de kinderen moeten er van leren, terwijl de ouders nu alleen maar de sfeer van de lessenserie hoeven te proeven.
- Geef aan dat iedereen naar de volgende oefening moet gaan op uw signaal
- Laat ouders in subgroepjes van vier steeds circa 3 minuten een opdracht uitvoeren
- De laatste opdracht is het opschrijven van korte reacties. Laat ouders de reacties lezen en ben beschikbaar voor commentaar

PM
Als u te maken heeft met streng Islamitische ouders die het niet op prijs stellen dat er met afbeeldingen van mensen wordt gewerkt, zult u de opdrachten in route analoog aan de wijzigingen in de lessen moeten aanpassen.

Opdrachten ouderavond onderbouw

Opdracht 1: Jongens en meisjes (materiaal: werkblad "Jongens en meisjes)

Bespreek met elkaar:
- Welke kinderen op deze plaatjes zijn waarschijnlijk jongens en welke meisjes? Probeer niet onder de vraag uit te komen door te zeggen dat het niet uitmaakt. Het gaat in deze oefening erom dat u ontdekt welke oordelen u bewust en onbewust heeft. U kunt geen fouten maken: alle meningen zijn goed.
- Ga na waarom u uw inschatting heeft gemaakt.
- Welke beelden heeft u meegekregen van uw ouders?

Opdracht 2: Mannen en vrouwen (materiaal: sjablonen van poppen zonder duidelijk geslacht)

- Maak met uw groepje een man en een vrouw van de bij deze opdracht geleverde sekseloze figuren.
- Bespreek al werkende wat u wezenlijk mannelijk en wezenlijk vrouwelijk vindt (biologisch of anderszins), en wat u als 'aankleding', aangeleerd of door de cultuur gegeven beschouwd.

Opdracht 3: Maak jezelf (materiaal: flap, stiften)

- Teken uzelf op bijgaande flap. Geef daarbij aan wat u beschouwt als voor u kenmerkende zaken. Het hoeft niet een goede gelijkenis te zijn, als u maar aangeeft wat u typisch vindt aan uzelf.
- Leg terwijl u dit doet aan de anderen in uw groepje uit wat u tekent en waarom.

Opdracht 4: Maak jezelf anders (materiaal: hoeden, sjalen en andere assecoires)

- Gebruik de bijgeleverde artikelen om elkaar enigszins anders of misschien wel heel anders te maken. Wellicht voelt dit wat vreemd en absurd. Als volwassene heeft u waarschijnlijk een goed idee van wie u bent en wilt zijn, en dat door een ander laten veranderen kan vreemd of zelfs storend aanvoelen. Dit is echter een experiment met dat gevoel. Probeer het toe te laten dat anderen u wat veranderen en bedenk hoe u anderen zou kunnen veranderen.

Bespreek wat er gebeurde met u.
- Hoe voelde u zich toen u werd veranderd? Wat voelde prettig en spannend en wat voelde storend en bedreigend?
- Welke aspecten van uzelf, van uw eigen identiteit, zou u nooit kwijt willen?
- Zijn er aspecten die u wel aan uzelf zou willen veranderen of zou willen toevoegen?
- Hoe voelde het om anderen te veranderen? Kunt u zeggen waarom heeft u met de toegepaste veranderingen wilde experimenteren?

Opdracht 5: Sorteerspel (materiaal: sorteerspullen uit de klas, flap met 2 vakken: man en vrouw)

- Sorteer bijgeleverde voorwerpen op of zij typisch mannelijk of vrouwelijk zijn. U moet gezamenlijk kiezen voor een van de twee categorieën. Bespreek waarom u kiest. Het gaat er niet om wat de waarheid is, maar wat uw argumenten zijn.
- Bespreek welke basisideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid ten grondslag liggen aan uw argumentaties en keuzes.

Bij de kinderen ligt in de nabespreking de nadruk op het besef dat veel aspecten van "mannelijkheid" en "vrouwelijkheid" sociale en maatschappelijke afspraken zijn, waarmee kinderen rekening moeten. Ook komt aan de orde dat zulke afspraken niet strikt vastliggen maar per cultuur en per omgeving verschillen en dat je er ook zelf keuzes in kunt maken.

Opdracht 6: Modeshow

- Kies een mannelijke en een vrouwelijke mannequin en een regisseur.
- De regisseur laat de mannelijke en een vrouwelijke mannequin één voor één een superkorte modeshow lopen, waarbij de 'modellen' hun mannelijkheid en vrouwelijkheid sterk overdrijven. Dit wordt door de regisseur met hen voorbereid. De regisseur legt tijdens het lopen, als spreekstalmeester, aan de anderen uit hoe macho de man is en hoe bevallig de vrouw is.
- Bespreek wat uw beelden zijn van stereotype mannelijkheid en vrouwelijkheid en of die overeenkomen met de 'show'.
- Bespreek wanneer u vindt dat overdreven uiting van mannelijkheid en vrouwelijkheid schadelijk wordt en waarom u dat vindt.

Opdracht 7: Beleefd en onbeleefd

- Verdeel uw groepje in tweetallen.
- Stel u voor dat u op straat een vreemde man tegenkomt (lang haar, gekleurde strepen op zijn gezicht, een jurk aan) die u aanspreekt: "Ik heb uw hulp nodig". Voer weer een kort en beleefd gesprek. Degene die de vreemde man speelt probeert zich niet te laten afschepen.
- Doe nu hetzelfde maar probeer erg onbeleefd te zijn. U mag lachen.
- Bespreek wat er door u heen ging gedurende de gesprekjes.
- Wanneer bent u in werkelijkheid onbeleefd? Alleen als u zelf onbeleefd behandeld wordt of ook in andere omstandigheden, bijvoorbeeld als mensen zich niet gedragen of er uit zien als u verwacht of graag heeft?
- Als u wel eens onbeleefd bent, geef dan aan hoe u vindt dat u op die manier effectief communiceert.

Opdracht 8: De flat

- Stel u voor dat u in een flat woont met mensen in diverse leefvormen.
- U gaat op bezoek bij uw linkerburen. Dit is een gezin uit Ghana. De echtgenoot is niet thuis, maar er zijn 4 vrouwen en kinderen lopen links en rechts rond te rennen. Uw buurvrouw biedt u niets aan maar gaat door met koken.
- Waar zou u nieuwsgierig naar zijn? Wat zou u willen vragen? Wat vraagt u wel en wat niet? Welke gedachten heeft u?
- Nu gaat u op bezoek bij uw rechterburen. Dit zijn twee vrouwen en ze hebben een meisje van circa 13.
- Waar zou u nieuwsgierig naar zijn? Wat zou u willen vragen? Wat vraagt u wel en wat niet? Welke gedachten heeft u?

De kinderen tekenen een flat met diverse zelfbedachte gezinnen en gaan dan bij elkaar op bezoek.

Opdracht 9: Andere gezinnen

- Verdeel uw groep in een vader, moeder, kinderen en eventueel een oom, tante of oma en opa.
- Speel kort de situatie dat

(1) moeder thuis is met een van de kinderen
(2) een of meer andere kinderen van school komen en vertellen hoe het was
(3) vader thuiskomt
(4) het gezin gaat eten

- Speel het geheel nu overnieuw maar let er op dat niets hetzelfde gaat als in de eerste versie. Verander de rollen, de taken en de dingen die gezegd worden. Maak het echter niet absurd, houdt het geloofwaardig.
- Bespreek na of het moeilijk voor u is om alternatieven te bedenken en of dat prettige of minder prettige gevoelens opwekt. Waarom is dat zo?

Opdracht 10: Hoe gaat het met u (materiaal: flap, stift)

Schrijf op deze flappen uw:

- Uw algemeen gevoel over deze lessen
- Reacties op deze oefeningen en de lessenserie
- Eventuele vragen
- Suggesties voor de uitvoering van de lessen

Bijeenkomst: onderbouw - les 1

Doelen:
- De kinderen kennen het verschil tussen jongens en meisjes en mannen en vrouwen.
- Ze weten dat biologische verschillen niet hetzelfde zijn als rolverschillen.
- Ze weten dat je met name over sekserollen verschillend kan denken.

Werkvormen:
- Jongens en meisjes (45 min.)
- Mannen en vrouwen (45 min.)

Variaties:
- U kunt deze les eventueel geheel laten vervallen. Dit kan het best als u een groep hebt waarin al redelijk open of vaak met elkaar gesproken wordt over dit soort onderwerpen.
- Als u een van de werkvormen wilt weglaten, dan kunt u beter "Mannen en vrouwen" wel doen. Hoewel "Jongens en meisjes" beter aansluit op de eigen beleving van kinderen, wordt met "Mannen en vrouwen" het sekseverschil het best geaccentueerd. Deze les is bedoeld om het thema te introduceren. Het accentueren van verschillen is nodig voor ze genuanceerd kunnen worden.
- "Jongens en meisjes" kan met circa een kwartier worden ingekort door de afrondingsfase te laten vervallen.

Huiswerk:
- Geen.
- Eventueel kunt u de kinderen prentenboeken meegeven of een briefje aan de ouders met de suggestie om aan te sluiten op de lessen door hun kinderen voor te lezen uit prentenboeken over leefvormen. Suggesties voor titels vindt u in deel IV: Aanvullende suggesties.

Jongens en meisjes

Thema: Sekseverschillen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** leerlingenkaart "Jongens en meisjes", tekenpapier
Leerdoelen kinderen: Kinderen weten dat biologische verschillen niet hetzelfde zijn als rolverschillen. Ze weten dat je met name over sekserollen verschillend kan denken.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht heeft verkend hoe de kinderen denken over sekseverschillen en hoe de onderlinge verdraagzaamheid over zulke onderwerpen ligt.

Tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	De leerkracht laat de kaart zien.	*We gaan in groepjes naar deze kaart kijken. Er staan 15 situaties op met kinderen waaraan je niet kunt zien of het een jongen of een meisje is. Per situatie gaan we kijken wat er gebeurt.*
0:05	Organisatie	De leerkracht deelt de kaart uit en verdeelt de leerlingen in groepjes.	*Kijk wat er op de plaatjes op de kaart gebeurt. Bedenk bij elk plaatje of het kind een jongen of een meisje is.*
0:15	Uitvoering	De leerkracht spreekt met kinderen de kaart na.	*We hebben nu in groepjes de kaart besproken, we kijken nu naar het eerste plaatje. Wat gebeurt daarop? Wie doen dit? Je mag kiezen tussen: jongens, meisjes, of beiden. Waarom denk je dat het een jongen of een meisje is?*
0:30 0:45	Afronding	Laat de kinderen op een stuk papier tekenen wat hun lievelingsbezigheid is. Ze denken hierbij na of dit typisch iets voor jongens of voor meisjes is.	*Jullie krijgen nu een stuk papier, teken daarop wat je lievelingsbezigheid is. Waarom vind je dit leuk? Is dat omdat je een jongen bent? Is dat omdat je een meisje bent? Sommige mensen vinden het belangrijk dat je speciaal doet wat echt jongens- of meisjesachtig is, maar dat hoeft niet altijd zo leuk te zijn. Je moet doen waar je zelf zin in hebt.*

Aandachtspunten:
Zorg dat er veiligheid is in de klas. Laat kinderen niet protesteren of elkaar uitschelden wegens elkaars standpunten.
De afrondingsfase kan eventueel weggelaten worden.

Nabespreking:
Probeer te laten zien dat er diverse meningen zijn over wat jongens- of meisjesachtig is. Probeer niet te ontkennen dat er jongens- of meisjesachtige bezigheden zijn. Het is niet zo dat gedrag wordt bevestigd of genuanceerd, alleen al door het bespreekbaar te maken. Laat door gedag, toonsoort en voorbeeld te geven, merken dat het vooral belangrijk is wat je zelf voelt en leuk vindt.

Leerlingenkaart

Jongens en meisjes

Mannen en vrouwen

Thema: Sekserollen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** sjablonen van mensenfiguren, tekenpapier, extra papier, kleurpotloden
Leerdoelen kinderen: De kinderen kennen het verschil tussen mannen en vrouwen. Ze weten dat biologische verschillen niet hetzelfde zijn als rolverschillen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht laat de kinderen nadenken over verschillen. De leerkracht vindt voor zichzelf en naar de kinderen een balans de tussen veiligheid van vaste patronen en de onzekerheid van variatie en diversiteit.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Vertel de kinderen dat we poppen gaan maken van mannen en vrouwen.	*Iedereen gaat nu twee poppen maken.* *De ene pop moet een man worden en de ander een vrouw.*
0:02	Organisatie	De leerkracht heeft een aantal sjablonen van seksloze poppen geknipt. De kinderen krijgen deze sjablonen en trekken deze over op papier.	*Hier krijgen jullie een aantal modellen van poppen.* *Je kunt niet aan de poppen zien of het mannen of vrouwen zijn.* *Je moet ze overtrekken op papier en dan uitknippen.*
0:10	Uitvoering	Laat de blanco poppen invullen als man of als vrouw.	*We gaan nu de poppen tot mannen en vrouwen maken. Bedenk maar wat voor jou een man en wat voor jou een vrouw is. Je kunt denken aan hoe hun lichaam eruit ziet of denken aan welke kleren ze aan hebben. Je kunt extra papier gebruiken als je de poppen kleren aan wilt trekken, dan plakken we die over het lichaam heen.*
0:30 0:45	Nabespreking	De poppen worden aan elkaar getoond en er wordt toegelicht waarom ze er zo uitzien.	*Waarom heb je deze pop zo gemaakt? Waarom is dit een man? Waarom is dit een vrouw? Kan je dat aan het lichaam zien, of het een man of een vrouw is? Of kan je dit aan de kleren zien? Waarom horen die kleren / lichaamsdelen bij een vrouw / man?*

Aandachtspunten:
In multiculturele klassen kan het zijn dat kinderen moeite hebben om een naakte pop te maken. Daarom is in deze oefening de mogelijkheid gemaakt om er kleren overheen te plakken. Als kinderen toch naakte poppen gaan maken, hangt het een beetje van uw creativiteit af hoe u daar mee omgaat en hoe u inschat dat dit in de multiculturele sfeer van uw klas past.
Meer dan in de vorige oefening zal in deze werkvorm naar voren komen dat kinderen mannelijkheid en vrouwelijkheid van volwassenen stereotype benoemen. Om dit enigszins te relativeren kunt u gedurende de oefening vragen of er kenmerken zijn van mannen en vrouwen die niet vast staan. Zo kunnen leerlingen heel goed een vrouw maken zonder een jurk, maar met een broek, of een man met een kaftan in plaats van met een broek.

Nabespreking:
Relativeer in de nabespreking de stereotypen waarin leerlingen geneigd zijn mannen en vrouwen in te delen. Vraag en suggereer alternatieven.

Sjabloon

Mannen en vrouwen

Bijeenkomst: onderbouw - les 2

Doelen:
- De kinderen weten dat verschillen leuk of bedreigend kunnen voelen.

Werkvormen:
- Maak jezelf (30 min.)
- Maak jezelf anders (30 min.)

Variaties:
- De tweede werkvorm vereist een redelijk veilige sfeer in de klas. Als u dat niet eerder heeft gedaan, kunt u voorafgaand aan deze oefening de veiligheid bevorderen door een aantal afspraken met de groep te maken over de omgang met elkaar. Bijvoorbeeld dat men goed naar elkaar luistert, elkaar laat uitpraten, elkaar niet uitlacht en dat men dingen die in de groep vertelt worden niet aan anderen doorvertelt. Er zijn wel meer van dit soort afspraken te verzinnen. Het is een goed idee dit soort afspraken met de kinderen zelf te maken en lopende gesprekken en oefeningen goed op te letten dat iedereen zich houdt aan de afspraken.
- Er kan voor een van de twee werkvormen gekozen worden. Dat verkort de les en verlegt de nadruk.
- Houdt u het bij "Maak jezelf", dan legt u de nadruk op het versterken van zelfvertrouwen en zelfbeeld. U concentreert dan meer op het individuele kind zelf. Dit is vooral een goede keuze in een groep waar de kinderen wat verlegen zijn en waar wellicht ook nog niet zo veel onderling vertrouwen is. Een gebrek aan onderling vertrouwen hangt vaak samen met gebrek aan zelfvertrouwen.
- Als u kiest voor "Maak jezelf anders", dan concentreert u zich op het zelfbeeld van het kind in relatie tot anderen. Dit kan heel goed in een groep met relatief veel onderlinge openheid en spontaniteit. De werkvorm nodigt uit tot experimenteren.
- Eventueel kunt u bij of naast deze les(sen) zelf prentenboeken over leefvormen in de klas voorlezen.

Huiswerk:
- Geen

Maak jezelf

Thema: Verschillen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** sjablonen van poppen, tekenpapier, kleurpotloden
Leerdoelen kinderen: De kinderen hebben verkend welke aspecten van zichzelf leuk of minder leuk aanvoelen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht heeft verkend hoe de kinderen in hun vel zitten en heeft meer genuanceerd inzicht in hun gevoel. De leerkracht heeft ook meer inzicht in hoe kinderen zich momenteel persoonlijk verhouden met seksespecifiek rollen.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Leg uit dat de kinderen in deze les weer een pop gaan maken.	*We gaan weer een pop maken.* *Dit keer gaan we niet een man of een vrouw maken, maar een kind.* *Namelijk jezelf.*
0:02	Organisatie	De leerkracht deelt een aantal sjablonen uit. Kinderen maken poppetjes van kinderen.	*Teken je poppetje over en neem je kleurspullen erbij.*
0:05	Uitvoering	De kinderen maken van het poppetje een kleurplaat, die henzelf voorstelt. Stel zo nodig verhelderende vragen en geef suggesties.	*Nu mag je het poppetje zo inkleuren, dat het zoveel mogelijk op jezelf lijkt. Ga maar kijken hoe jezelf bent, wat voor kenmerken je hebt. Kijk bijvoorbeeld naar wat voor kleren je aan hebt of welke kleur haar.*
0:20 0:30	Nabespreking	Bespreek met de leerlingen de poppetjes en laat ze aan elkaar de poppetjes zien.	*Laat aan elkaar de poppetjes zien.* *Waarom heb je jezelf zo gemaakt? Waarom ben jij dit? Ben je tevreden? Waar ben je vooral tevreden over bij jezelf?* *Zijn er ook dingen waar je minder tevreden over bent?* *Vinden dat jullie dat deze pop op hem / haar lijkt?*

Aandachtspunten:
Besteed in de begeleiding van deze oefening aandacht aan de seksespecifieke aspecten. Laat doordat je aandacht besteedt aan stereotype, maar ook aan relativerende aspecten, merken dat er van alles mogelijk is op dit punt. Het meest makkelijk is om aanknopingspunten te vinden in de kleding, maar het kan ook zijn dat u er andere vindt, zoals de lengte van het haar, sieraden of bepaald gedrag. Gedrag is niet zo heel makkelijk in een poppetje te tekenen, maar u kunt kinderen aanmoedigen vaak voorkomende emoties van zichzelf op de pop tekenen. Bijvoorbeeld een boze of vrolijke mond, blote tanden, of een traantje.

Nabespreking:
In de nabespreking gaat het er om dat u de zaken die u gedurende de oefening reeds individueel met kinderen hebt doorgenomen, plenair maakt. Richt de nabespreking op hoe kinderen zich over zichzelf voelen. Welke kenmerken van zichzelf vinden ze leuk en waar zijn ze trots op? En welke kenmerken vinden ze vervelend of schamen ze zich voor? Ga daarbij voorzichtig te werk en zorg dat kinderen niet dingen van zichzelf loslaten die lastig kunnen zijn voor hun positie in de klas. Als u opmerkt dat er dingen 'niet helemaal goed' zitten, stel het aanpakken daarover dan liever even uit tot een veiliger moment.
Probeer en passant aan te geven, dat er verschillen tussen jongens en meisjes zijn, maar relativeer tegelijkertijd dat zulke regels of normen onveranderbaar zijn.

Maak jezelf anders

Thema: Verschillen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** verkleedkist, eventueel schmink
Leerdoelen kinderen: De kinderen weten welke verschillen met hun eigen identiteit leuk of minder leuk voelen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht gaat na welke kinderen flexibel zijn in het experimenteren met identiteit en wat de achtergronden daarvan zijn.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Leg uit dat de kinderen elkaar in deze oefening een beetje gaan veranderen en dat het erom gaat dat ze een beetje voelen wat er dan gebeurt.	*We gaan elkaar nu een beetje veranderen. Dat gaan we doen door elkaar op te maken en te verkleden. Het is de bedoeling dat we een beetje gaan voelen hoe het is om iemand anders te zijn.*
0:05	Organisatie	Geef de kinderen wat mogelijkheden om elkaar te veranderen. Bijvoorbeeld kleren van elkaar, kleren uit de verkleedkist of een beetje schmink.	*Hier hebben jullie een aantal mogelijkheden waarmee je elkaar kan veranderen.* *Je hebt nu ongeveer tien minuten om een hele andere persoon van elkaar te maken.* *Doe dat in tweetallen.*
0:10	Uitvoering	Laat de kinderen elkaar veranderen. Loop rond en praat met de kinderen over wat ze bezighoudt.	*Van deze jongen kan je misschien een meisje maken. Of van dit meisje een jongen. Of van deze verlegen jongen, kun je een hele brutale jongen maken. Of van dit mooie meisje, kan je een heel lelijk meisje maken. Of bedenk zelf maar iets. Probeer de ander maar heel anders te maken.*
0:20 0:30	Nabespreking	Laat de kinderen vertellen wie ze hebben veranderd en waarom. Laat daarna de kinderen die veranderd zijn vertellen hoe het is om veranderd te zijn.	*Waarom heb je deze persoon zo veranderd? Zat daar een bepaalde bedoeling achter?* *En hoe voelt het voor jou, om zo veranderd te zijn? Is dat een lekker gevoel? Vind je dat spannend, is dat bijzonder?* *Of voelt dat een beetje vervelend?* *Zou je sommige dingen die zijn veranderd wel zo willen houden? Ja, waarom, nee, waarom niet?*

Aandachtspunten:
Het gaat er bij deze oefening om dat kinderen meemaken hoe het is om 'anders dan jezelf' te zijn en dat de manier waarop zij nu zijn niet de enige manier is waarop je kan bestaan. Het gaat erom dit op gevoelsniveau te verkennen. Het kan goed zijn om daarbij mannelijkheid en vrouwelijkheid als leidraad te gebruiken. Maar het kan ook zijn dat u dit een beetje te veel vindt worden, of dat u om andere redenen wilt variëren. In dat geval biedt de werkvorm veel ruimte om ook andere aspecten van aankleding, rolgedrag, identiteit in de brede sfeer aan de orde te stellen.

Nabespreking:
Hoewel we onder de aandachtspunten spreken over identiteit en rolgedrag moet u dit in de nabespreking met de kinderen, niet te zwaar of te letterlijk opvatten. Het gaat erom dat de kinderen een beetje spelen met rolgedrag. Daarin kunnen zij spelenderwijs grenzen een beetje verkennen en experimenteren.

Bijeenkomst: onderbouw - les 3

Doelen:
- De kinderen weten wat anderen over verschillen zeggen tussen jongens, meisjes, mannen en vrouwen.
- De kinderen weten wanneer de mening van anderen bedreigend of prettig voelt.

Het is van belang onderscheid te maken tussen 'eigen gevoel' en 'andermans gevoel'. Het op één hoop gooien van eigen gevoel en meningen van je omgeving kan leiden tot een verlies van integriteit en afweer of intolerantie ten aanzien van mensen die niet bij die groep horen. In veel Nederlandse gezinnen wordt het verkennen van eigen gevoel en mening aangemoedigd, terwijl in andere culturen juist loyaliteit aan de eigen sociale groep wordt bevorderd. In dit pakket wordt niet voor het een of het ander gekozen. Er wordt bevorderd dat kinderen een bewustzijn opbouwen op basis waarvan zij hierin eigen keuzes maken. In een multiculturele maatschappij moeten zij met beide vormen van zelfontplooiing, respect en loyaliteit uit de voeten kunnen. Het leren maken van onderscheid ligt aan de basis daarvan.

Werkvormen:
- Sorteerspel (20 min.)
- Modeshow (45 min.)

Variaties:
- Ook in deze les in veiligheid in de groep van groot belang. Maak daar afspraken over met de groep.
- Als u in de vorige les "Maak jezelf anders" hebt gedaan, dan kan de modeshow in deze les een beetje te veel van het goede zijn. U kunt er dan voor kiezen de modeshow weg te laten.
- U kunt ook voortbouwen op "Maak jezelf anders" door de nadruk van het eigen gevoel met de groep bewust te verschuiven naar de mening van anderen.
- In een aanvullend kringgesprek kunt u eventueel terugkomen op thuis voorgelezen prentenboeken.

Huiswerk:
- Geen

Sorteerspel

Thema: Sekserol verschillen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 20 minuten	**Nodig:** voorwerpen uit de school; bijvoorbeeld: Pop, bezem, strijkijzer, autootje, ballpoint, bordenwisser, broek, plant, bril, diverse soorten schoenen, pistooltje, jas, diverse tijdschriften.
Leerdoelen kinderen: De kinderen weten wat anderen over verschillen zeggen tussen jongens, meisjes, mannen en vrouwen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht verkent in hoeverre kinderen reeds onderscheid maken tussen de 'eigen mening' en meningen van anderen. Hij / zij bevordert op individueel niveau dat kinderen hier meer zuiver meer omgaan en op groepsniveau dat er veiligheid bestaat bij het vertellen van eigen en andermans meningen.

tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	De leerkracht legt uit dit spel bedoeld is kijken wat *andere* mensen denken.	*We gaan in deze les proberen uit te zoeken wat andere mensen denken wat typisch voor mannen is en wat typisch voor vrouwen is. Het eerste dat we gaan doen is allerlei voorwerpen sorteren als mannelijke en vrouwelijke voorwerpen. Dat doen we op de volgende manier.*
0:02	Organisatie	Maak in de klas twee vakken; een vak is mannelijk en een vak is vrouwelijk.	*Het vak dat ik hier heb gemaakt is het mannenvak en dit vak is het vrouwenvak. We gaan nu allerlei voorwerpen in deze vakken leggen. We proberen te bedenken wat anderen denken dat er in die vakken zou moeten liggen.*
0:07	Uitvoering	De kinderen leggen verschillende voorwerpen in de beide vakken. In overleg mogen de verschillende voorwerpen ook weer in het andere vak gelegd worden.	*Ik heb hier dit voorwerp (bijv. een bezem). Die mogen we in een vak leggen. Hoort deze in het mannenvak of in het vrouwenvak? In het mannenvak, waarom denk je dit? In het vrouwenvak, waarom denk je dit? Marieke denkt dat dit in het vrouwenvak thuishoort, maar Jan denkt dat dit in het mannenvak hoort, wat vinden de anderen? Van wie gehoord, dat dit daarin thuishoort, van je ouders, van de leraar, van de buurvrouw?*
0:17 0:20	Nabespreking	De leraar komt terug op de discussies die hebben plaats gevonden tijdens de uitvoering en relativeert al te rigide denkbeelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid.	*Het was soms niet makkelijk om de voorwerpen in het mannenvak of in het vrouwenvak te leggen. Waarom was dat? Soms kunnen voorwerpen zowel door mannen als vrouwen gebruikt worden en zijn ze niet typisch voor de een of de ander. Maar het kan wel zijn dat andere mensen daar sterke meningen over hebben, daar moet je dan rekening mee houden.*

Aandachtspunten:
Houd bij deze werkvorm onder de aandacht dat het gaat over de meningen van anderen en niet om die van de kinderen zelf. Dit zal soms moeilijk zijn omdat kinderen van deze leeftijd dat onderscheid nog niet altijd zo scherp maken.

Nabespreking:
Hou het speels en wordt niet drammerig. Laat de kinderen maar een beetje spelen met het sorteren en geef ze niet het idee dat het prima is om af te wijken met meningen van elkaar of van anderen. Laat de kinderen wel goed naar elkaar luisteren.

Modeshow

Thema: Sekserol verschillen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** verkleedkist, kleding voor modeshow
Leerdoelen kinderen: De kinderen weten wat anderen over verschillen zeggen tussen mannen en vrouwen. De kinderen weten wanneer de mening van anderen bedreigend of prettig voelt.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht zorgt voor een veilige sfeer, waarin open reacties mogelijk zijn.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Leg uit dat de kinderen een modeshow gaan doen, waarin ze stereotype mannen en vrouwen gaan maken.	*We gaan nu een modeshow doen en het is de bedoeling, dat we elkaar gaan aankleden als stoere mannen en verleidelijke vrouwen.*
0:02	Organisatie	Maak subgroepjes van enkele leerlingen en laat een van de leerlingen als stoere man of als verleidelijke vrouw. Zorg dat er een stuk of zes leerlingen uiteindelijk de modeshow gaan lopen.	*Ik verdeel jullie in kleine groepjes.* *Elk van jullie maakt één mannequin, dat is iemand die kleding laat zien in een modeshow.* *Van de jongens maken jullie een stoere man en van de meisjes maken jullie een verleidelijke vrouw.* *Bedenk er ook een verhaaltje bij, waarom deze jongen stoer is, of dit meisje verleidelijk is.*
0:15 6x 2 min.	Uitvoering	De "stoere mannen" en "verleidelijke vrouwen" lopen de modeshow en het commentaar wordt door de leerlingen geleverd. De leerkracht speelt spreekstalmeester en kondigt de leerlingen aan.	*Dit is de modeshow, de modeshow van klas 4a.* *Allereerst krijgen we Marie!! Commissie, kunt u vertellen wat Marie hier draagt en waarom zij een echte vrouw is?* *En dan komt onze Jan, de commissie kan vertellen waarom hij een echte man is geworden. Applaus!!!!*
0:35 0:45	Nabespreking	De leerkracht bespreekt met de kinderen of er verschillen zijn tussen de mannequins.	*Welke verschillen hebben jullie gezien tussen de meisjesmannequins en de jongensmannequins? Hoe voelde het om zo'n stoere man / verleidelijke dame te spelen?* *Hoe weet je die verschillen? Heb je die gehoord van anderen?* *Wat vinden jullie zelf? Is het leuk zo gekleed te zijn? Of vind je het niet zo leuk?*

Aandachtspunten:
Zorg dat er voldoende kleding en aankleedspullen in de klas zijn. Zorg ook dat er voldoende voorwerpen zijn die heel typisch mannelijk of vrouwelijk zijn, of juist ambigue zijn (bijv. hoeden die zowel door mannen als door vrouwen gedragen kunnen worden, kaftans, pofbroeken, sieraden).
In een "zwarte" klas zou men eventueel "een verleidelijke vrouw" in de opdracht kunnen vervangen door "een jonge", een "echte" of "een ongetrouwde vrouw".
Deze werkvorm kan worden verlengd met de opdracht voor de kinderen om niet typisch mannen of vrouwen te spelen, maar om een modeshow voor te bereiden, waarin zij laten zien, wat zij het lekkerst vinden om te dragen. Bij de nabespreking komt de nadruk te liggen op de relativering.

Nabespreking:
Laat de kinderen naar hartelust experimenteren met rolgedrag. Vraag na wat "men" denkt dat typisch mannelijk en vrouwelijk is en vraag hoe de jongens en meisjes hierover zelf denken. Sta met name stil bij de positieve en negatieve emoties die de kinderen hierbij ervaren.

Bijeenkomst: onderbouw - les 4

Doelen:
- De leerlingen leren dat je moet leren omgaan met verschillen door respect te hebben.
- Ze leren hoe ze dit respect moeten opbrengen in uiteenlopende situaties.
- Ze leren de vaardigheid om beleefd en onbeleefd te zijn.

Werkvormen:
- Beleefd en onbeleefd (45 min.)
- De Flat (45 min.)

Variaties:
- "De flat" kan eventueel vervallen.
- "Beleefd en onbeleefd" kan worden uitgebreid. Zie bij de beschrijving aldaar.
- In een aanvullend kringgesprek kunt u eventueel terugkomen op thuis voorgelezen prentenboeken.

Huiswerk:
- Geen

Beleefd en onbeleefd

Thema: Beleefd zijn	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** geen extra middelen nodig
Leerdoelen kinderen: De leerlingen leren dat je moet leren omgaan met verschillen door respect te hebben. Ze leren hoe ze dit respect moeten opbrengen in uiteenlopende situaties. Ze leren de vaardigheid om beleefd en onbeleefd te zijn.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht probeert na te gaan of er reeds een gevoel voor beleefdheid is ontwikkeld bij kinderen en hoe dat uitwerkt. De leerkracht vormt zich een idee over hoe beleefdheid, respect en omgangsvormen in de groep verder (buiten deze lessen) kunnen worden aangepakt.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	De leraar legt uit wat beleefd en onbeleefd is.	*Als je iemand tegenkomt die je een beetje vreemd vindt, of anders is dan je verwacht hebt, dan kan je soms een beetje vreemd reageren. We gaan nu oefenen hoe je beleefd kan reageren. Beleefd reageren is als je iemand vriendelijk blijft behandelen, zelf al is er iets vreemds of zelfs vervelends met die persoon.* *Een manier om beleefd te zijn is te vragen waarom iemand anders is dan jij dacht. Zo kun je, als je bij iemand op bezoek komt en merkt dat het daar anders gaat dan bij jou thuis wel zeggen: "Wat een raar huis is dit!", maar dat is onbeleefd. Die mensen zullen dan ook vreemd kijken, want voor hen is die manier misschien wel normaal!*
0:05	Organisatie	Deel de leerlingen in groepjes van twee in.	*Ik verdeel jullie in groepjes van twee. Een van jullie twee geef ik een opdracht en de ander moet dan beleefd reageren. Daarna geef ik de ander een opdracht en dan moet de ander **on**beleefd reageren.*
0:15 0:20 0:25 0:30	Uitvoering	De leraar geeft opdrachten voor beleefd en onbeleefd. (per opdracht 4 minuten spelen)	*Opdracht 1: Je komt je buurvrouw tegen op straat. Je weet niet waar zij vandaan komt. Hoe reageer je dan? Reageer zo beleefd mogelijk.* *Opdracht 2: Speel hetzelfde, maar reageer nu eens heel **on**beleefd. Je mag lachen.* *Opdracht 3: Speel nu dat je de deur opendoet en er staat een man die heeft veel haar en gekleurde strepen op zijn gezicht. Hij spreekt een onverstaanbare taal en heeft een soort jurk aan. Reageer eerst **on**beleefd.* *Opdracht 4: Speel nu dat je dezelfde vreemde man voor de deur krijgt, maar dat je toch heel beleefd reageert.*
0:35 0:45	Nabespreking	De leerkracht bespreekt na wat de verschillen waren tussen de verschillende situaties en wat het verschil is tussen beleefd en onbeleefd.	*Hoe was het om dit allemaal te doen? Was het grappig? Was het moeilijk of juist makkelijk?* *Ben je zelf meestal beleefd, of ben je soms ook wel eens onbeleefd? En in welke situatie is dat dan?* *Wat is dat precies, beleefd en onbeleefd?* *Waarom ben je soms onbeleefd?*

Aandachtspunten:
Houdt elke situatie kort. Als de leerlingen een paar dingen hebben gezegd is het genoeg. Het gaat om voelen waar het om gaat, oefenen kunt u ook in andere situaties en tijden in de klas laten terugkomen. U kunt de oefening naar eigen inzicht uitbreiden met meer of minder bekende of reële situaties waarin beleefdheid en onbeleefdheid een rol speelt.

Nabespreking:
In de nabespreking gaat het vooral om of de kinderen doorhebben wat de begrippen beleefd en onbeleefd zijn en of zij ook een beetje het gevoel hebben wat de wellevendheid is, die daar achter kan zitten. Het gaat meer om de emotie die erbij komt, dan om de vorm.

De flat

Thema: Beleefd zijn, belangstelling tonen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** vel A3 papier voor elke leerling, de eerder gemaakte poppen
Leerdoelen kinderen: De leerlingen leren dat je moet leren omgaan met verschillen door respect te hebben. Ze leren hoe ze dit respect moeten opbrengen in uiteenlopende situaties. Ze oefenen met de vaardigheid om beleefd en onbeleefd te zijn.	**Doelen leerkracht:** Probeer tijdens de werkvorm reeds een beeld te vormen van in hoeverre kinderen de vorige lessen reeds hebben opgepikt. Op welk niveau beseffen zij dat er sprake is van verschillen en dat je ook als kind daar met respect mee moet om gaan?

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Leg uit dat de kinderen een huis gaan maken.	*We gaan nu elk een huis maken voor de poppen die we eerder hebben gemaakt.*
0:02	Organisatie	De leraar geeft elke leerling een A3 formaat vel papier en geeft de opdracht om hierop een appartement te maken voor de poppen.	*Iedereen krijgt een vel papier van mij .* *Elk vel papier is een kamer voor jouw gezin.* *Teken hoe het gezin in deze situatie leeft; maak er een mooi huis van.*
0:05 0:20 0:30	Uitvoering	De kinderen tekenen een huiskamer. Vervolgens leggen ze de huizen naast elkaar zodat het op een flat lijkt. Daarna spelen de kinderen dat de poppen bij elkaar op bezoek gaan. Ze praten over hoe ze leven en waarom ze hun huis zo hebben ingericht.	*Maak een mooi huis (appartement) voor deze familie.* *Nu leggen we alle tekeningen naast elkaar, zoals ook in een flat ook alle huizen naast elkaar liggen.* *We gaan nu op bezoek bij de buren. Daar gaan we thee drinken en dan kunnen we ook praten over hoe de buren hun huis hebben ingericht.* *Wees daarbij wel beleefd.*
0:40 0:45	Nabespreking	Stel aan de orde waarom de huizen er anders uitzien en waarom mensen andere dingen hebben gehoord.	*Waarom hebben jouw buren hun huis anders ingericht dan jij? Of was het precies hetzelfde?* *Was het een beleefde theevisite? Hoe is dat gegaan? Vonden de mensen waar de theevisite was het ook een leuk bezoek?*

Aandachtspunten:
Bevorder dat de huizen een beetje verschillend worden door de kinderen suggesties te geven en vragen te stellen. Vraag bijvoorbeeld of er grote of kleine ramen zijn, waar de deur zit en wat ze het belangrijkste vinden in hun huis. Vraag na welke specifieke dingen de kinderen prettig vinden om in hun eigen huis te hebben.
De leerkracht kan de theevisites gelijktijdig (2 en 3-tallen) laten spelen als dat niet te luidruchtig wordt, of in de hele groep enkele korte theevisites laten spelen. In dit tweede geval kan de leerkracht zolang laten spelen tot de doelen voldoende uit de verf zijn gekomen.
In een Islamitische of 'zwarte' school hebben de kinderen eerder misschien geen poppen gemaakt. Toch kunnen zij dan wel een huis inrichten en bij elkaar 'virtueel' op bezoek gaan.

Nabespreking:
De nabespreking kan voor een groot deel reeds verwerkt worden in het uitvoeringsgedeelte. Als dat goed lukt is een aparte nabespreking overbodig.

Bijeenkomst: onderbouw - les 5

Doelen:
- De kinderen beseffen dat iedereen verschillend is.
- Ze beseffen ook dat veel mensen verschillende meningen hebben, met name over mannelijkheid en vrouwelijkheid.
- Ze beseffen dat afwijken wel mogelijk is, maar dat afwijken soms moeilijk kan zijn.

Werkvormen:
- Hoe gaat het met je? (20 min.)
- Andere gezinnen (45 min.)

Variaties:
- Het kan zijn dat "Hoe gaat het met je?" te veel van het goede is; dan kan deze oefening natuurlijk weggelaten worden. Hij kan ook worden vervangen door een voor u meer reguliere vorm van kringgesprek.
- "Andere gezinnen" kan mogelijk worden vervangen door een minder 'gestuurde' vorm van individueel of in groepen spelen in de poppenhoek. U kunt de kinderen dan minder opvallend observeren en uw eigen conclusies trekken over de invloed van de voorafgaande lessen.
- In een aanvullend kringgesprek kunt u eventueel terugkomen op thuis voorgelezen prentenboeken.

Huiswerk:
- Geen.

Hoe gaat het met je

Thema: Verschillen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 20 minuten	**Nodig:** geen extra middelen nodig
Leerdoelen kinderen: De kinderen beseffen dat iedereen verschillende gevoelens heeft. Ze beseffen dat afwijken wel mogelijk is, maar dat afwijken soms moeilijk kan zijn.	**Doelen leerkracht:** Probeer met deze werkvorm uit te vinden hoe leerlingen er echt bij zitten. Essentieel is, om na te gaan of de veiligheid in de klas aanwezig is. Als kinderen zich bedreigd voelen kunt u proberen de veiligheid zoveel mogelijk te herstellen.

tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	De leerkracht legt uit dat het belangrijk is om even na te gaan wat iedereen denkt van deze lessen.	*Dit is de laatste les van deze lessenserie. Het is wel belangrijk dat we een beetje weten van elkaar hoe het tot nu toe gegaan is en wat we er van vinden. We gaan daarom een kort spel spelen.*
0:03	Organisatie	De leraar laat de leerlingen in een kring zitten.	*We gaan nu in een kring zitten.*
0:07	Uitvoering	De leraar laat de kinderen in één woord zeggen wat ze er tot nu toe van hebben gevonden.	*Probeer nu allemaal een voor een met één woord te zeggen wat je ervan hebt gevonden.* *Je mag in het woord zoveel mogelijk van je gevoel leggen van wat je hebt gedacht over de lessen die hierover gingen. We gaan het woord niet uitleggen en we doen een hele snelle ronde.*
0:15 0:20	Nabespreking	De leraar bespreekt met de leerlingen de duiding van de woorden die gezegd zijn en krijgt zo een beeld van wat er gebeurt en ook de kinderen krijgen een beeld van elkaar. Zonodig worden knelpunten opgelost.	*Dat zijn veel interessante woorden.* *Ik denk dat we nu een beetje weten hoe het gegaan is en wat we ervan vonden.* *Wie wil er iets meer over zeggen als een woord?* *Wie heeft vragen aan anderen?* *Ik ben nieuwsgierig naar (…). Kan je uitleggen waarom je dat zei?* *Hoe komt het dat er (zulke) verschillen zijn in woorden en gevoelens?*

Aandachtspunten:
Seksestereotype beelden bieden aan veel mensen veiligheid en ook aan kleine kinderen. In deze lessenserie is tot nu toe erg gespeeld met deze rollen. Er moet voor gezorgd worden dat kinderen dit ook als spel blijven beschouwen en ook in de toekomst graag hiermee willen blijven spelen.

Nabespreking:
Probeer uit te vinden of de kinderen de lessenserie tot nu toe als bedreigend of als leuk hebben ervaren. Probeer ook uit te zoeken wat de leuke aspecten waren en houdt een balans tussen aandacht voor leuk en minder leuk. Probeer te bevorderen dat de kinderen het spelen met grenzen en alternatieven als positieve elementen gaan en blijven ervaren. Biedt daarvoor ondersteuning.

Andere gezinnen

Thema: Verschillen	**Niveau:** 4-7 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** poppenhoek
Leerdoelen kinderen: De kinderen beseffen dat iedereen verschillend is. Ze beseffen ook dat veel mensen verschillende meningen hebben, met name over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Ze beseffen dat afwijken wel mogelijk is, maar dat afwijken soms moeilijk kan zijn.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht peilt hoe de leerlingen met diversiteit in leefvormen omgaan en checkt of de doelen van de lessenserie zijn gehaald. Hij / zij kan nog marginaal zaken corrigeren of anders voornemens maken hoe intolerantie of onbegrip elders binnen de lessen kunnen worden aangepakt.

tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	De leerkracht legt uit dat een paar mensen in de poppenhoek gaan spelen en dat de andere kinderen gaan kijken.	*We gaan vandaag in de poppenhoek spelen.* *We doen dat op een speciale manier. Er zijn een paar mensen die spelen en de andere kinderen die kijken.*
0:02	Organisatie	Zet de kinderen in een halve kring rond de poppenhoek en kies kinderen die een vader, een moeder, een zoon en een dochter spelen.	*Jullie gaan in een kring zitten rond de poppenhoek.* *W, X, Y, en Z spelen met de poppen.* *Zij spelen een vader, een moeder, een zoon en een dochter.* *Kiezen jullie zelf maar de poppen die je wilt gebruiken en maak een leuke huiskamer.*
0:10 0:20	Uitvoering	Geef de kinderen opdracht om een huissituatie te spelen. Vraag de kinderen daarna om een minder traditionele situatie te spelen.	*We gaan nu een gezin naspelen. De moeder is thuis met een van de kinderen, dan komt vader thuis van zijn werk. Hij vertelt wat van zijn werk en de moeder vraagt wat.* *Dan komt een van de kinderen thuis van school. En die vertelt ook wat over hoe het op school is gegaan.* *Daarna gaan ze eten. Speel dat maar.* *Nu gaan we een nieuwe situatie naspelen, waarin het allemaal een beetje anders is in het gezin. Jullie mogen zelf bedenken hoe het anders is.*
0:35 0:45	Nabespreking	Peil hoe de leerlingen met diversiteit in leefvormen omgaan en controleer of de doelen zijn gehaald.	*Hoe vonden jullie dat het gespeeld was? Was dat een leuk spel? Welke situatie vond je het leukst? De eerste of de tweede situatie? Waren de mensen beleefd tegen elkaar in de eerste situatie en de tweede situatie? Was er een verschil? Waarom?*

Aandachtspunten:
Als de kinderen niet op een alternatieve situatie kunnen komen, kunnen andere kinderen worden gevraagd te spelen. In het uiterste geval kunt u zelf een alternatieve situatie creëren. Daarbij kunt u zelf een situatie bedenken, zoals een eenoudergezin, co-oudergezin, stiefgezin, homo / lesbisch gezin, adoptie / pleeggezin. Veel inspiratie over zulke vormen en hun behandeling kunt u opdoen uit het lespakket "Confetti". In een meer multiculturele school kunt u misschien een gezin voorstellen waarin veel personen een rol spelen ("grootfamilie").
Ook in situaties kan gevarieerd worden. Misschien zit de vader of moeder ook wel op school.

Nabespreking:
Deze werkvorm is bedoeld om een soort synthese van alle ervaringen van voorgaande lessen tot stand te brengen. Als het goed is, gedragen de kinderen zich beleefd en zijn ze niet al te verbaasd over alternatieve situaties. Als dat wel zo is haal dan de vorige lessen in herinnering terug.

Bijeenkomst: onderbouw - presentatie aan ouders

Onderdeel van ouderavond

Doel:
- De ouders zijn op een luchtige manier geïnformeerd over wat kinderen in deze lessenserie hebben gedaan.

Werkvormen:

- Tentoonstelling

Hang de door de kinderen gemaakte flat met figuren op tijdens de ouderavond.

- Plenair praatje

Geef eventueel plenair een kort praatje over hoe de lessenserie is verlopen.

- Videopresentatie

Als u een videocamera op school heeft, is het misschien leuk om de modeshow te filmen en deze tijdens de ouderavond te tonen.

- Voorbeelden van ervaringen

Laat een of enkele ouders iets vertellen over hun ervaringen, bijvoorbeeld met voorlezen of met anderszins geconfronteerd te zijn met het thema.

Middenbouw

Gedetailleerde suggesties

Bijeenkomst: middenbouw - introductie bij ouders

Individuele gesprekken

Doelen:
- De ouders op de hoogte stellen van dat we deze lessenserie gaan doen.
- Suggesties vragen, eventueel te verwachten problemen in een vroeg stadium identificeren en proberen te voorkomen.

Aanpak:
- Leg het doel van het gesprek uit (mening peilen t.b.v. goede uitvoering lessen)
- Vertel iets over de algemene doelen van de lessenserie
- Vraag naar hoe ouders hun kinderen willen opvoeden wat betreft tolerantie en groepsgedrag
- Vraag door naar de redenen en achtergronden van deze opvattingen
- Vraag eventueel door naar hoe er thuis wordt omgegaan met deze thema's en hoe de school en de ouders iets aan elkaar kunnen hebben
- Vertel aan de hand van het overzicht iets over de lessenserie en vraag suggesties en reacties

Onderdeel van ouderavond

Doelen:
- Het thema relaties en leefvormen bij de ouders introduceren.
- De ouders informeren over de lessenserie
- De ouders proberen te betrekken bij het uitvoeren van de lessenserie.

Werkvormen:

- Korte inleiding.

In deze korte introductie kan verteld worden waar de lessenserie voor dient, hoe het programma er globaal uitziet en welke werkvormen er zullen worden gebruikt.

- Vragen en suggesties

Als de lessenserie reeds eerder uitgevoerd is, kunnen leerkrachten producten uit de afgelopen lessenserie laten zien of vertellen over ervaringen. Eventueel kunt u daar een klein panel over organiseren. Als u dit meer uitgebreid wilt aanpakken kunt u iemand van Empowerment Lifestyle Services of de Rutgers Stichting uitnodigen.

- Volwassen versie van het vragenspel

Om de ouders zelf laten meemaken hoe het gaat in de les, kunt u met hen de werkvorm "Het Vragenspel" doen. Dit is een aardig omdat de kinderen het vragenspel niet alleen maar in de les maken maar deze ook mee naar huis kunnen nemen en daar uitproberen. Op deze manier zijn de ouders daarop reeds voorbereid.

Vragenspel volwassenen

Opdracht:

Geef de ouders twee aan twee een enveloppe met daarin kaartjes met de volgende vragen.

Wat voelt u als u verliefd bent?	Wat vindt u het meest belangrijk aan een vriendschap?
Welk huisdier vindt u het meest leuk en waarom?	Vertel iets over een familielid dat u graag ziet.
Noem een leuk en een vervelend punt van uw ouders.	Vertel iets over een familielid dat u *niet* zo graag ziet.
Noem een leuk en een vervelend punt van uw kinderen.	Wat vindt u belangrijk aan een zakelijke relatie?

Laat de ouders elkaar de vragen stellen en beantwoorden.

Bijeenkomst: middenbouw - les 1

Doelen:
- De kinderen zijn geïntroduceerd in het thema.
- De kinderen hebben enig inzicht in de verschillen tussen jongens, meisjes, geslacht en rollen, man en vrouw, vriendschap en verliefd zijn.
- De les heeft de kinderen nieuwsgierig gemaakt naar verschillen op dit punt.

Werkvormen:
- Relaties (30 min.)
- Liefde en vriendschap (30 min.)

Variaties:
- In een Islamitische school, waar men niet graag met afbeeldingen werkt, kan men het werken met de leerlingenkaart ("Liefde en vriendschap") laten vervallen.
- Als men een van de twee werkvormen wil laten vervallen, bevelen wij aan "Relaties" te behouden. Deze oefening biedt de meeste creatieve ruimte en stimuleert daardoor de intrinsieke interesse in verschillen die we nastreven.
- Anderzijds kan "Relaties" voor sommige groepen te abstract zijn. In dat geval is coaching van de kinderen gewenst of biedt een meer gestructureerde vorm als "Liefde en vriendschap" meer soelaas.
- In "Relaties en seksualiteit" (SLO / Rutgers Stichting) staan in het middenbouwkatern verschillende suggesties voor oefeningen over liefde en vriendschap, zoals "Gezocht: een vriend/vriendin" (verhaal schrijven en advertentie maken en "Houden van" (vragenlijst). Deze kunnen in een groep waar al geregeld over dit soort thema's gesproken wordt met de kinderen als alternatief gebruikt worden.

Huiswerk:
- Het lezen van een jeugdboek.

Laat de kinderen een van de jeugdboeken uit de leeslijst kiezen en lezen. De ervaringen kunt u in een kringgesprek terugkoppelen, al dan niet als uitbreiding op de beschreven werkvormen.
Ook kunt u eventueel korte verslagen of tekeningen laten maken waarmee kinderen aan elkaar verslag doen van wij zij hebben gelezen.

Een mogelijkheid om de ouders te betrekken is om te werken met leesmoeders. De ouders kunnen ook meer in het algemeen worden betrokken bij het lezen van jeugdboeken thuis (bijvoorbeeld: laten vragen wat het kind gelezen heeft, stukjes samen lezen of bespreken, boekverslag laten corrigeren, ouders vragen de kinderen verhalen te vertellen over allerlei situaties die met leefvormen te maken hebben).

Relaties

Thema: Relatievormen	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** bord, krijt, papier en pen voor kinderen
Leerdoelen kinderen: De kinderen zijn geïntroduceerd in het thema. De kinderen hebben enig inzicht in de verschillen tussen jongens, meisjes, geslacht en rollen, man en vrouw, vriendschap en verliefd zijn.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht heeft aan de hand van de oefening de kinderen geobserveerd en een indruk gekregen van hoe de kinderen over relaties denken.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	De leerkracht introduceert de oefening.	*We gaan vandaag kijken wat voor verschillende soorten relaties er zijn.*
0:02	Organisatie	Schrijf op het bord het woord "relatie" en vraag de kinderen of ze weten wat het woord betekent. Schrijf enkele antwoorden er omheen.	*Relatie, weten jullie wat dit woord betekent?* *Het kan bijvoorbeeld betekenen: liefde, vriendschap, huwelijk, homorelatie, samenwonen, ouder en kind.*
0:05 0:10	Uitvoering	Verdeel de kinderen in groepjes van twee en schrijf alle vormen van relaties op. Inventariseer daarna wat de kinderen hebben opgeschreven en schrijf dat op het bord. Vul de ontbrekende relatievormen zelf in.	*We gaan nu in groepjes van twee alle vormen van relaties opschrijven. Welke zijn dat?* *We gaan nu klassikaal bedenken wat we allemaal hebben opgeschreven, ik schrijf ze op het bord* *Welke relatievormen zijn we nog vergeten?*
0:20 0:30	Nabespreking	Maak uiteindelijk met de kinderen een omschrijving waar iedereen zich in kan vinden. Koppel de vormen van relaties terug naar de praktijk van de kinderen.	*Wat is nu een echte relatie? Kunnen jullie dat bedenken?* *Er zijn dus veel verschillende soorten relaties. Waarin lijken relaties op elkaar? En waarin verschillen ze?* *Ken je mensen die zo'n relatie hebben?* *Hoe denk je dat andere mensen over zo'n relatievorm denken? Ben je het ermee eens? Hoe komt het dat sommige mensen wel bij elkaar wonen en andere mensen niet?*

Aandachtspunten:
Denk niet alleen aan relaties in de volwassen zin van het woord of in de seksuele zin van het woord, zoals huwelijk, lat-relatie, liefdes relatie, maar ook aan samenwonen zonder meer, zakelijke relatie, familierelatie, relaties met huisdier, etc.
Het kan zijn dat kinderen vanuit hun thuissituatie met oordelen (bijvoorbeeld afwijzing van andere leefvormen dan de eigen) of ontboezemingen (bijvoorbeeld dat een kind twee moeders heeft) komen die u verbazen of anderzijds emoties oproepen. Probeer hier niet al te heftig, maar wel authentiek mee om te gaan.

Nabespreking:
De bedoeling van de nabespreking is om de nogal theoretische inventarisatie van verschillende relatievormen een beetje levend te maken voor de kinderen en deze te koppelen hun eigen beleving en mening. Het doel van de complete lessenserie is om interesse te wekken en met name interesse rond verschillen. Probeer dit ook te introduceren in deze nabespreking.

Liefde en vriendschap

Thema: Liefde en vriendschap	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** leerlingenkaart "Liefde en Vriendschap"
Leerdoelen kinderen: De kinderen hebben enig inzicht in de verschillen tussen vriendschap en verliefd zijn. De les heeft de kinderen nieuwsgierig gemaakt naar verschillen op dit punt.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht brengt voorzichtig enkele verschillende meningen over liefde en vriendschap naar voren en bekijkt hoe kinderen met deze verschillen omgaan.

tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Leg uit dat we met de leerlingenkaart gaan werken.	*We gaan vandaag met een leerlingenkaart werken. Hier is de kaart. Er staan een aantal situaties op van mensen en dieren die een relatie met elkaar hebben.*
0:02	Organisatie	Deel de leerlingenkaart uit, geef de opdracht.	*Iedereen krijgt een kaart en we gaan in kleine groepjes bij elkaar zitten. Ga per plaatje na wat er gebeurt. Daarna mag je een plaatje kiezen dat je het leukst vindt. Hier mag je een klein verhaaltje bij maken dat we gaan voorlezen in de groep.*
0:05 0:10	Uitvoering	De kinderen bespreken de plaatjes en kiezen er een uit waar ze een verhaaltje bij schrijven. De leerkracht loopt rond en stelt vragen die voor de kinderen verhelderen waarom ze iets leuk vinden of niet leuk vinden.	*Bespreek in je eigen groepje per situatie wat er gebeurt.* *Kies nu het plaatje dat je het leukst vindt en schrijf er een klein verhaaltje van een paar zinnen bij.*
0:20 0:30	Nabespreking	Enkele kinderen lezen hun verhaaltje voor in de klas. De leerkracht stelt daar een aantal vragen over en stimuleert zonodig een discussie waarin de thematiek van de plaatjes verbreed wordt.	*Lees je verhaaltje maar voor.* *Wat vinden jullie van het verhaaltje? Hadden de kinderen die hetzelfde plaatje hebben gekozen een zelfde soort verhaal? Waarom niet / wel?* *Welke spelletjes spelen jongens en meisjes het liefst samen? Waarom mogen daar geen jongens of geen meisjes aan meedoen? Zouden meisjes of jongens dat wel willen? Hoe zouden ze dat dan willen?*

Aandachtspunten:
Stel tijdens de begeleiding en nabespreking vragen die de onderlinge verschillen verhelderen en die de kinderen geïnteresseerder maken in deze verschillen. Stimuleer de veiligheid en het onderlinge respect bij het bespreken hiervan.
In "Relaties en seksualiteit" (SLO / Rutgers Stichting) staat een werkvorm die u als variatie kunt gebruiken. Daarbij moeten de kinderen lijstjes maken van activiteiten die jongens en meisjes doen en deze bespreken.(katern middenbouw, pagina 10, werkvorm 7). Dit is ook een goede variatie voor een Islamitische school als men niet graag met afbeeldingen werkt.

Nabespreking:
Sluit na de individuele inventarisatie van verhaaltjes aan op de werkvorm relaties en verdiep de definitie van relaties naar vriendschap en liefde. Maak daarbij duidelijk dat er verschillende niveaus van liefde en vriendschap zijn en dat er ook verschillende gevoelens bij kunnen komen kijken. Probeer liefde en vriendschap niet dicht te timmeren of dicht te definiëren, bijvoorbeeld door te zeggen dat liefde altijd met vlinders in je maag te maken heeft, of dat vriendschap nooit met lichamelijkheid te maken heeft. Probeer vooral de variatie en de verschillen te benadrukken en de leerlingen te interesseren in de verschillen en in de variatie.

Liefde en vriendschap

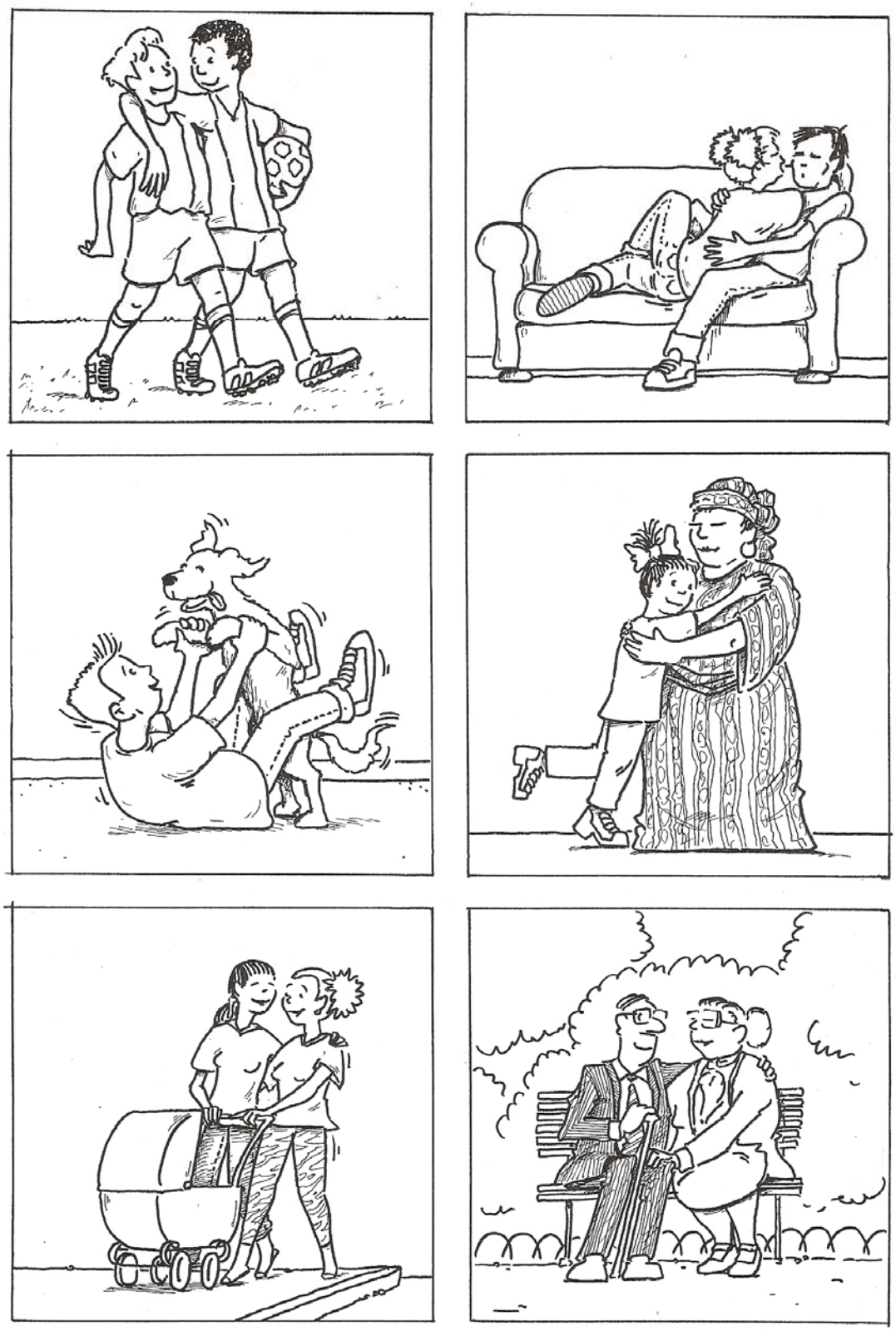

Bijeenkomst: middenbouw - les 2

Doelen:
- In deze tweede les heeft de leerling de leuke en vervelende kanten van de eigen verschillen ten opzichte van die van anderen ontdekt.

De persoon van de individuele leerling en zijn / haar emoties staan in deze les centraal.

Werkvormen:
- Bespreken van thuis gelezen boeken
- Net als ik (40 min.)
- Wat ik fijn vind (40 min.)

Variaties:
- Let op de veiligheid, bijvoorbeeld door afspraken te maken over de omgang met elkaar.
- Men kan beide oefeningen in een, wat kortere, oefening combineren.
- In "Relaties en seksualiteit" (SLO / Rutgers Stichting) staan in het middenbouwkatern verschillende suggesties voor oefeningen over liefde en vriendschap, zoals: "Verliefd" (brieven beantwoorden) en "Houden van" (vragenlijst). Men kan deze les meer richten op liefde en verliefdheid door deze oefeningen als alternatief te gebruiken worden. Let er wel op dat de oefeningen zo worden ingevuld dat de nadruk blijft liggen op verkenning van de eigen gevoelens.
- Bij het leren herkennen en erkennen van onderlinge verschillen kunnen oorzaken van pestproblemen aan de orde komen. Deze lessenserie gaat niet nader op pesten in; er zijn echter tal van pakketten op de markt die dat wel doen. Een pakket dat goed aansluit op de hier gevolgde werkwijze is "Carmen als zondebok".

Huiswerk:
- Boeken lezen.

Voor kinderen die moeizaam lezen is het mogelijk een alternatief om een boek in de klas voor te lezen. Ook kan men per les een kind een hoofdstuk laten lezen en dat hoofdstuk met regie van het betreffende kind te laten naspelen in de groep. Wellicht maakt dit kinderen weer meer nieuwsgierig naar wat er echt in het boek stond.
Als u ervoor kiest om de verwerking van het huiswerk te doen via rollenspel, hier nog een paar aanvullende suggesties:
- Spreek per scène een tijd (van een paar minuten) af met de kinderen. Dit voorkomt dat zij enerzijds een stuk spel afraffelen zonder er spanning in te brengen, anderzijds voorkomt het ook dat een of enkele kinderen helemaal opgaan in het spel en anderen zich gaan vervelen.
- Baken de speelruimte goed af, spreek af welke ruimte het voorstelt en waar bijvoorbeeld de deur zit.
- Als er weinig "tekst" in het hoofdstuk zit en veel "gedachten", laat dan een of meer van de leerlingen een alter ego spelen; dat kan één gedachtenspeler zijn, maar ook meerdere die bijvoorbeeld avontuurlijke versus bange gedachten uitdrukken.
- U kunt een scène op verschillende manieren laten spelen en door verschillende kinderen, om te onderzoeken wat de schrijver bedoeld heeft te zeggen of om te verkennen hoe de hoofdrolspelers zich voelden, of om gedragsalternatieven te verkennen.

Het anti-pesten lespakket "Carmen als zondebok" geeft aan de leerkracht leuke suggesties (onder meer op video) voor hoe dit soort rollenspel kan worden georganiseerd en begeleid.

Dat ben ik

Thema: Kenmerken van jezelf	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 40 minuten	**Nodig:** tijdschriften, scharen, lijm, papier
Leerdoelen kinderen: De kinderen denken na over welke kenmerken ze zelf hebben en welke hen onderscheiden van anderen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht heeft het gevoel dat hij / zij de eigenheid van kinderen heeft kunnen ondersteunen.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Leg uit dat er plaatjes gezocht gaan worden, waarop de kinderen iets van zichzelf kunnen herkennen.	*We gaan vandaag met tijdschriften werken.* *We gaan daaruit plaatjes knippen waarop we dingen vinden die iets met onszelf te maken hebben.* *De plaatjes plakken we zo op dat ze een soort portret van jezelf vormen.* *Zo een schilderij van knipsels noemen we een collage.*
0:02	Organisatie	Deel de tijdschriften uit en geef de kinderen papier en lijm.	*Zoeken naar plaatjes die iets met jezelf te maken hebben. Dat kunnen dingen zijn die op jou lijken, maar het kunnen ook dingen zijn waarvan je denkt, dat ze echt bij jou horen, ook al heb je ze niet zelf.*
0:08	Uitvoering	De kinderen knippen plakken. De docent ondersteunt.	*Dat is een mooi plaatje. Waarom heb je die gekozen? Wat heeft dat met jou te maken? Wat leuk.* *Kan je geen plaatje vinden wat bij jou hoort? Beschrijf mij eens wat speciaal is aan jou. Wat anders is bij jou ten opzichte van andere kinderen.* *Dus dat vind je heel belangrijk van jezelf? Zoek eens een plaatje wat daarmee te maken heeft, deze misschien?*
0:30 0:40	Nabespreking	De kinderen presenteren hun collage en vertellen iets over zichzelf. Kort wordt nabesproken wat de verschillen zijn.	*Kom in de kring zitten.* *Vertel wat je hebt gemaakt. Kunnen een paar kinderen iets over hun collage vertellen?* *Waarom denk je dat je dit zelf bent? Lijkt dat wel op jezelf, of niet op jezelf als op een foto? Niet altijd? Waarom niet? De plaatjes zijn erg verschillend van elkaar, of ze lijken een beetje op elkaar, waarom is dat? Dat is interessant.*

Aandachtspunten:
Kinderen mogen bij elkaar afkijken om te zien hoe de andere kinderen hun collage maken. Maar probeer te voorkomen dat ze elkaar gaan imiteren. Als kinderen alleen met stereotype beelden komen, stel dan een aantal vragen om te ontdekken waarom ze zich juist daarbij veilig voelen. Ook kunt u informeren naar wat kinderen nodig hebben om zich veilig te voelen met kenmerken en eigenschappen die niet "hetzelfde" als anderen zijn.
In een Islamitische school waar werken met afbeeldingen niet op prijs wordt gesteld kan men als variatie werken met verhalen. Door zelf verhalen en anekdotes te vertellen en de kinderen daar zelf met verhalen op aan te laten sluiten kan men als het ware een verhalencollage maken.

Nabespreking:
Vraag na de oppervlakkige vergelijking tussen de verschillende collages - waaruit blijkt dat er een aantal overeenkomsten en verschillen zijn - door naar de emoties van de kinderen. Probeer daarbij te verkennen wat ze leuk of vervelend vinden aan de onderlinge verschillen. Verschillen kunnen bedreigend (afwijking, marginalisering) of juist prettig (eigenheid, trots) voelen. Let op de veiligheid.

Wat ik fijn vind

Thema: Eigen gevoel	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 40 minuten	**Nodig:** collage van "Dat ben ik" of tekenpapier
Leerdoelen kinderen: De kinderen ontdekken wat ze fijn vinden en raken geïnteresseerd wat anderen fijn vinden.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht gaat na wat kinderen fijn vinden en stimuleert dat kinderen dat bij zichzelf ook ontdekken.

tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Leg uit dat we gaan nadenken over wat we fijn vinden.	*We gaan in deze oefening aan elkaar vertellen wat we fijn vinden.*
0:02	Organisatie	Zet de kinderen in een kring en laat iedereen kort vertellen wat ze fijn vinden.	*We gaan nu in een kring zitten en iedereen krijgt kort de beurt om te vertellen wat ze fijn vinden. Dat kan je in een zin zeggen.*
0:15	Uitvoering	De leerkracht laat de kinderen tekenen wat zij fijn vinden. Daarbij kan de collage uit "Dat ben ik" gebruikt worden. Loop rond en help kinderen bij hoe ze dit kunnen uitbeelden.	*We gaan nu een tekening maken en opschrijven wat we fijn vinden.* *Daarbij kan je de collage gebruiken die we eerder hebben gemaakt.* *Zo kan je bijvoorbeeld op je collage een gedachten - ballonnetje maken waarin je tekent wat je fijn vindt.* *Of je kan bijvoorbeeld een bos om je collage tekenen als je het leuk vindt om te wandelen in een bos.*
0:30 0:40	Nabespreking	De kinderen hangen de collages of tekeningen op. Enkele kinderen vertellen iets over hun tekening.	*Hang je collages en tekeningen op.* *Een paar kinderen, die eerder niet aan het woord zijn geweest, mogen iets vertellen over wat zij hebben getekend en geschreven.* *Wat mensen leuk vinden kan wel verschillen. Kunnen jullie uitleggen waarom je dat leuk vindt?*

Aandachtspunten:
Begeleid gedurende de oefening de kinderen door te vragen wat ze echt fijn vinden en hoe dat voelt.
Help de kinderen hun eigen gevoel te beleven en erover na ter denken.
In een Islamitische school kunnen de verhalen uit de vorige oefening worden opgeschreven.

Nabespreking:
Laat merken dat het leuk is dat het verschilt wat de kinderen leuk vinden. U kunt peilen of kinderen het misschien ook wel interessant vinden om dingen te doen die andere kinderen leuk vinden.

Bijeenkomst: middenbouw - les 3

Doelen:
- De kinderen hebben leuke en vervelende kanten van verschillen in de mening van anderen ontdekt.

In deze les ligt de nadruk op hoe anderen denken over verschillen.

Werkvormen:
- Bespreken van thuis gelezen boeken
- Mart en Martha (30 min.)
- Beelden van liefde (45 min.)

Variaties:
- In de eerste oefening ligt de nadruk op meningen binnen de groep, in de tweede op maatschappelijke beelden. Als u vindt dat de groep (nog) niet veilig genoeg is om binnen de groep te bespreken hoe er met rolpatronen wordt omgegaan kan men zich beperken tot "Beelden van liefde".
- Als men uit tijdsoverwegingen de les zou moeten bekorten raden we echter aan "Mart en Martha" te doen.
- In "Relaties en seksualiteit" (SLO / Rutgers Stichting) staan in het middenbouwkatern verschillende suggesties voor oefeningen over liefde en vriendschap, zoals "Gezocht: een vriend/vriendin" (verhaal schrijven en advertentie maken), "Vriendschap in stand houden" (gesprek en rollenspel) en "Verliefd" (brieven beantwoorden). Deze kunnen, met enige aanpassing in de richting van het doel van deze les, hier eventueel als alternatief gebruikt worden.

Huiswerk:
- Boekjes over relatievormen lezen.

Mart en Martha

Thema: Jongens- en meisjesactiviteiten	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** werkblad Mart en Martha
Leerdoelen kinderen: De kinderen hebben verkend hoe anderen denken over wat jongens- en meisjesachtige activiteiten zijn.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht verkent de eigen vooroordelen over sekserollen en zet vervolgens in op het samen met kinderen dit thema verder te verkennen.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Leg uit dat we een invuloefening gaan doen.	*We gaan nu een invuloefening doen.* *De invuloefening is een verhaaltje.*
0:01	Organisatie	Deel het werkblad uit.	*Ik geef iedereen een blad en jullie gaan het invullen.* *Je kunt steeds twee namen invullen: Mart of Martha. Als je denkt dat Mart iets heeft gedaan, dan vul Mart in en als je denkt dat Martha iets heeft gedaan, dan vul Martha in.*
0:05	Uitvoering	De kinderen vullen de oefening in, de leraar loopt rond en helpt de kinderen over dode punten heen.	
0:15 0:30	Nabespreking	Lees het verhaaltje voor, en laat de kinderen hun hand opsteken als ze Mart of Martha hebben ingevuld. Discussieer kort met ze over waarom ze Mart of Martha hebben ingevuld.	*Waarom heb je Mart of Martha ingevuld? Waarom denk je dat?* *Kan het ook anders zijn geweest?* *Van wie heb je dat gehoord?*

Aandachtspunten:
Let op de veiligheid in de klas. Zorg er voor dat de kinderen elkaar niet dwarszitten als de ene iets vindt dat betrekking heeft op een jongen en de andere vindt dat een zin betrekking heeft op een meisje.
U kunt uzelf hierop voorbereiden door het verhaal voor uzelf heel non-stereotype in te vullen en voor uzelf te bedenken of deze mogelijkheden ook bestaan en of u ze goed zou kunnen uitleggen aan de kinderen. Dit oefenen met uw collega's kan ook een goede oefening zijn om te trainen hoe u hier met uw team mee omgaat.
In een relatief 'zwarte' school is het nuttig van tevoren te bedenken hoe u op school om gaat met eventuele rigide normen rond seksegedrag, zeker wanneer ouders hier op religie gebaseerde ideeën over hebben.
Variatie: Pas de namen in het verhaal aan, bijvoorbeeld door namen van kinderen uit de klas.

Nabespreking:
Probeer uit te vinden of kinderen met stereotype antwoorden komen en of deze antwoorden genuanceerd kunnen worden. Dat nuanceren kunt u beter niet doen door er tegen in te gaan, maar door de kinderen te laten praten over wat er leuk of vervelend aan dit soort beelden is. Zo kunt u doorvragen of Mart of Martha het leuk zou vinden om altijd dezelfde spelletjes te doen of bepaalde dingen te doen en niet andere. Zo kan er ook worden aangesloten op de vorige les.

Mart en Martha

's Morgens staan M…… en M…… om acht uur op. Samen moeten ze naar school. M…… helpt moeder met het klaarmaken van het ontbijt. M…… heeft daar niet zoveel zin in.

M…… en M…… moeten samen met de bus naar school. M…… wil altijd bij de chauffeur zitten, zodat je goed naar buiten kan kijken.

Op school heeft M…… een juf en M…… een meester. Ze zitten in verschillende klassen. M…… speelt het liefst met poppen in de poppenhoek. Maar M…… vindt dat een beetje kinderachtig en vindt zichzelf meer volwassen. M…… vindt boeken lezen daarom leuker. Maar M…… vindt dat M…… wel een beetje overdreven doet met de boeken. "Je bent soms net een professor!", zegt M…….

Na school gaan M…… en M…… met hun vriendjes en vriendinnetjes spelen. M…… heeft vooral vriendjes, maar M…… heeft vooral vriendinnetjes. "Meisjes zijn stom!", zegt M……, terwijl M…… zegt dat jongens stom zijn. Soms hebben ze zoveel ruzie over zulke dingen dat ze gaan vechten. M…… gaat dan vaak schelden, maar M…… gaat soms ook slaan.

Toch vinden ze elkaar wel aardig. Ze zijn toch broer en zus. Dus ze gaan ze altijd na het spelen weer samen naar huis. Vaak doen ze wie het eerste er is. M…… wint bijna altijd door hard te rennen, maar soms neemt de slimme M…… een geheime weg die sneller is.

Beelden van liefde

Thema: Liefde en vriendschap	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** tijdschriften, scharen, lijm, groot vel papier
Leerdoelen kinderen: De kinderen hebben verkend hoe mensen in hun omgeving denken over liefde en vriendschap en hoe daar in de media mee omgegaan wordt.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht heeft samen met de kinderen gezocht naar de verschillen tussen liefde en vriendschap en naar beeldvorming in de media.

tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Leg uit dat we gaan verkennen hoe er in tijdschriften wordt gekeken naar liefde en vriendschap.	*We gaan straks een collage maken. Een collage is een plaat die gemaakt is van plaatjes uit tijdschriften.* *We gaan kijken naar hoe in die tijdschriften liefde en vriendschap voorkomt.*
0:05	Organisatie	Deel het materiaal uit en licht de opdracht toe.	*Hier zijn verschillende tijdschriften. Zoek plaatjes die te maken hebben met liefde of met vriendschap en knip ze uit. Plak ze daarna op het papier op een manier die je mooi vindt.*
0:10	Uitvoering	Laat de kinderen een collage maken. Loop rond en vraag door om kinderen op weg te helpen.	*Dat is een mooi plaatje. Heeft dat te maken met liefde of met vriendschap? Waarom denk je dat?* *Kan je geen plaatjes vinden? Laten we samen eens kijken. Heeft dit plaatje iets te maken met liefde of vriendschap? Geen van beide? Is het wel een plaatje van een relatie? Welke relatie hebben deze mensen met elkaar?*
0:30 0:45	Nabespreking	Hang de collages op en laat de kinderen kijken of er overeenkomsten zijn.	*Kijk nu naar wat iedereen gemaakt heeft.* *Zij de collages ongeveer hetzelfde of zijn er verschillen? Wat zijn de overeenkomsten en wat zijn de verschillen? Denk je dat de mensen die tijdschriften maken een bepaald idee hebben over hoe liefde en vriendschap is? Hoe is dat dan, kun je dat uitleggen?* *Wat denken je eigen vrienden, kennissen, ouders en familie hierover?*

Aandachtspunten:
Benadruk dat het hier niet gaat over je eigen mening over liefde en vriendschap, maar over de mening van anderen en vooral over de openbare mening, zoals van de media.
Variatie: gebruik geen collage, maar vraag naar beelden op straat en meningen van belangrijke personen.

Nabespreking:
Richt de aandacht vooral op de beelden die er in de media voorkomen over liefde en vriendschap. Bespreek of deze beelden verschillen van wat de kinderen zelf meemaken.
Eventueel kan ook aandacht worden besteed aan meerdere vormen van mediabeeldvorming, zoals dat er in de media nauwelijks migranten voorkomen, nauwelijks homo's of lesbiennes voorkomen en dat het beeld over liefde vaak erotisch en geseksualiseerd is. Of dat in Westerse tijdschriften mensen vaak alleen staan en dat er weinig sprake is van contact.
Vraag door naar de meningen van de leerlingen hierover en stimuleer interesse in waarom de beeldvorming zo eenzijdig is. Een eenduidige conclusie is niet nodig; het gaat om het denkproces.

Bijeenkomst: middenbouw - les 4

Doelen:
- De leerlingen kunnen verschillen onderzoeken.
- De leerlingen kunnen vragen stellen over verschillen.

Werkvormen:
- Bespreken van thuis gelezen boeken
- Het vragenspel (45 min.)
- De journalist (30 min.)

Variaties:
- "Het vragenspel" is meer specifiek voor deze lessenserie, dus we bevelen aan deze er zeker in te houden.
- "De journalist" (open vragen leren stellen) kan heel goed geïntegreerd worden in een meer algemeen kringgesprek.
- In "Relaties en seksualiteit" (SLO / Rutgers Stichting) staan in het middenbouwkatern verschillende suggesties voor oefeningen over liefde en vriendschap, zoals "Gezocht: een vriend/vriendin" (verhaal schrijven en advertentie maken) en "Vriendschap in stand houden" (gesprek en rollenspel). Deze kunnen hier eventueel als alternatief gebruikt worden.

Huiswerk:
- Het lezen van jeugdboeken.
- Het vragen stellen met het vragenspel aan ouders of bekenden.

Het vragenspel

Thema: Vragen stellen over relaties	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** Vouwmodel van het vragenspel
Leerdoelen kinderen: Kinderen leren elkaar en anderen vragen stellen over liefde en vriendschap en relaties.	**Doelen leerkracht:** Probeer er achter te komen of en hoe kinderen tot interesse in elkaar te stimuleren zijn en of ze verder kunnen komen dan passief de voorgeprogrammeerde vragen te stellen.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Leg uit dat er in deze les een vragenspel gemaakt gaat worden en dat je eerst gaat uitleggen hoe het vragenspel werkt.	*We gaan deze les een vragenspel maken, ik heb er zelf al een gemaakt. Kijk, het ziet er zo uit. Je kan het met je vingers heen en weer knippen op deze manier. Elke keer als ik het open en dicht doe, komt er een nummer of een letter naar voren. Als ik onder het nummer of de letter kijk, dan staat er een vraag, die ik aan iemand ga stellen. Iet wiet waait is eerlijk weg. Nummer 4. Dat is deze vraag. Wie wil deze vraag voor mij beantwoorden? Als je niet de vraag wilt beantwoorden dan hoeft dat niet. Zeg dan wel beleefd, dat je geen zin hebt om deze vraag te beantwoorden.*
0:05	Organisatie	Maak samen met de kinderen de vragenspellen. (Instructie op werkblad)	*We maken het vragenspel als volgt: er staan allemaal lijnen en ook vouwinstructies op het papier. We doen het precies zoals aangeven. Zullen we het samen doen?*
0:15 0:30	Uitvoering	Laat de kinderen in tweetallen circa 5 minuten met het vragenspel spelen. Als ze dat even hebben gedaan, laat ze dan (naar behoefte een aantal keer) wisselen van plaats, zodat ze iemand anders voor zich hebben.	*Ga nu met zijn tweeën bij elkaar zitten en speel het vragenspel. Over een paar minuten gaan we wisselen van gesprekspartner en stel je de vragen aan een ander.* *Ga nu wisselen en stel de vragen aan een ander.* *Je mag ook doorvragen om beter te begrijpen wat de ander bedoelt!*
0:35 0:45	Nabespreking	Bespreek na hoe de kinderen het hebben gevonden. Laat ze het vragenspel mee naar huis nemen en vraag of de kinderen zulke vragen ook zouden kunnen stellen zonder het vragenspel.	*Hoe hebben jullie het gevonden? Was het een leuk spelletje? Zou je dat ook met anderen willen proberen, zoals met je ouders, of met je broers of zusjes?* *Hou je er dan wel rekening mee dat zij ook mogen zeggen dat ze de vraag niet willen beantwoorden?* *Zou je deze vragen of dezelfde soort vragen ook kunnen stellen zonder het vragenspel? Doe je dat ook wel eens? Welke vragen stel je dan bijvoorbeeld? Vinden mensen het leuk als je zulke vragen stelt?*

Aandachtspunten:
Het bijgevoegde werkblad geeft een vouwmodel van het vragenspel en een extra instructie om de stappen in het vouwen toe te lichten. U kunt indien gewenst een vragenspel van groter formaat maken. De losse vouwinstructies helpen u daarbij om het vierkant te vouwen zonder dat u eerst alle lijnen moet tekenen. Let er wel op dat het vouwmodel precies vierkant is.

Nabespreking:
De bedoeling van de oefening is om de vaardigheid te oefenen dat kinderen vragen kunnen stellen en geïnteresseerd vragen kunnen stellen over andermans liefde en vriendschappen. Richt de nabespreking hierop. Probeer los te komen van voorlezen van de vragen in het vragenspel. Ga na of de kinderen dit soort vragen ook uit eigen interesse kunnen gaan stellen.

Werkblad

Vragenspel

Algemene vouwinstructies:

1: Vouw het blad 4 maal dubbel.
2: Vouw het blad weer uit. Er zijn nu 8 vakjes.
3: Vouw de hoekpunten naar het midden.
4: Draai het blad om.
5: Vouw opnieuw de hoekpunten naar het midden.
6: Draai het blad weer om.
7: Vouw de losse hoekjes in het midden naar de buitenste hoekpunten.
8: Draai het blad weer om.
9: Steek je duim en wijsvingers in de flapjes.

Je kunt nu door je vingers heen en weer te bewegen het spel gebruiken.

5:
Vouw het papier dubbel.
Steek je duim
en wijsvinger onder
deze flapjes.
Klaar!

5:
Vouw het papier dubbel.
Steek je duim
en wijsvinger onder
deze flapjes.
Klaar!

Begin hier!

1: Vouw het papier
vier maal dubbel,
en vouw het daarna
weer open.

2: Vouw alle hoeken
naar de middenster
en draai het papier om.

5:
Vouw het papier dubbel.
Steek je duim
en wijsvinger onder
deze flapjes.
Klaar!

5:
Vouw het papier dubbel.
Steek je duim
en wijsvinger onder
deze flapjes.
Klaar!

Zie aan het eind van het pakket voor plakfiguren en teksten bij het Vragenspel.

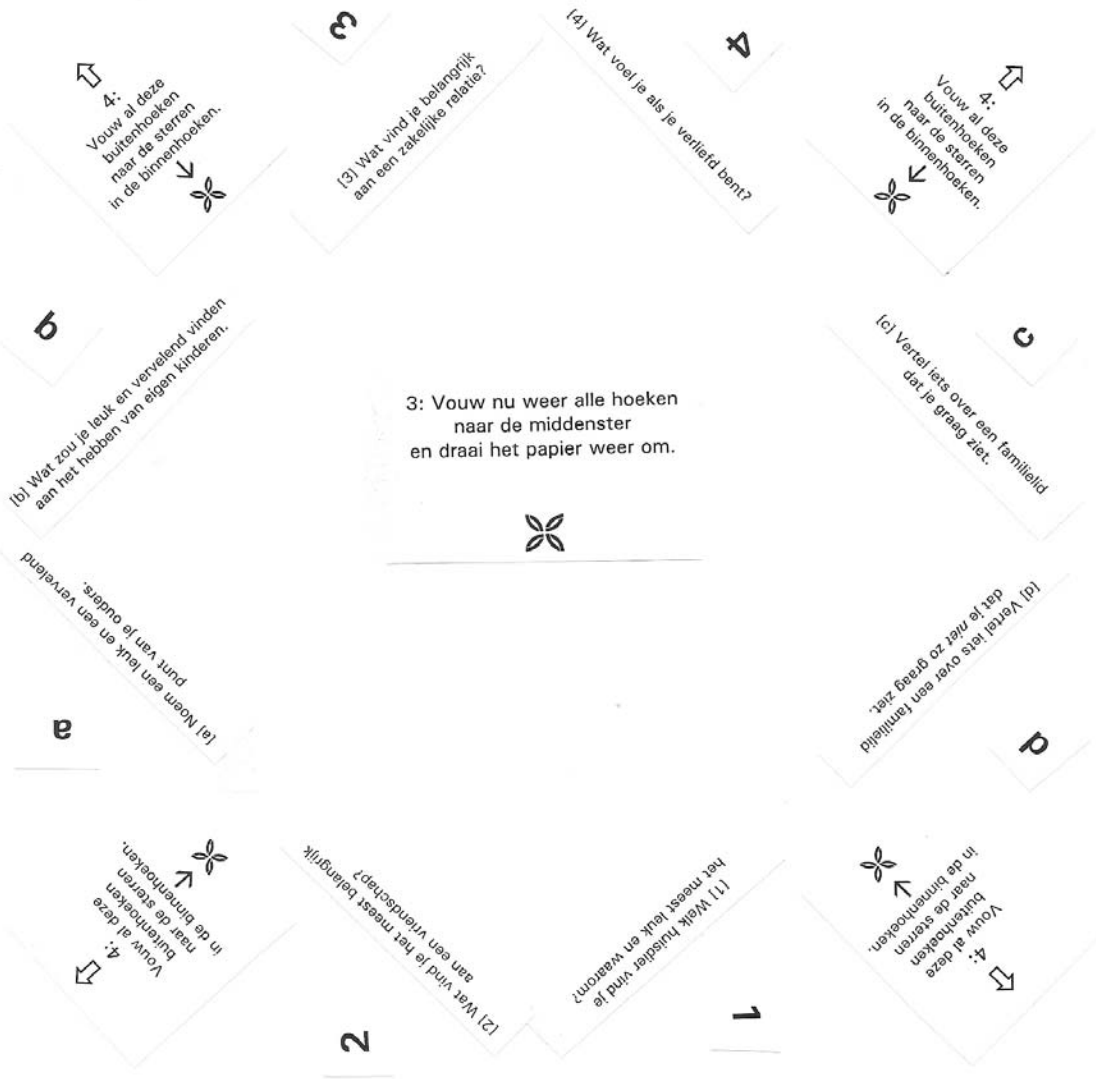

De journalist

Thema: Open vragen stellen	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** niets
Leerdoelen kinderen: De kinderen leren elkaar open vragen te stellen en leren het verschil tussen open en gesloten vragen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht onderzoekt wat het probleem is als kinderen moeite hebben met open vragen stellen. De leerkracht probeert het gevoel te krijgen dat hij of zij kinderen meer geïnteresseerd maakt.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Vertel de kinderen dat we elkaar gaan interviewen en leg het verschil tussen open en gesloten vragen uit.	*We gaan elkaar nu interviewen en we willen zoveel mogelijk van elkaar te weten komen. We gaan daarbij open vragen stellen.* *Er zijn twee soorten vragen: vragen waarbij je "ja" of "nee" kunt antwoorden, die noemen we gesloten vragen. Er zijn ook vragen waarop je geen "ja" of "nee" kunt antwoorden, dat zijn open vragen. Het is de bedoeling dat we deze vragen gaan stellen in het interview.*
0:05	Organisatie	Zet de kinderen in tweetallen tegenover elkaar.	*We gaan in tweetallen tegenover elkaar zitten en dan gaan we elkaar een tijdje interviewen.*
0:10 0:18	Uitvoering	Kinderen interviewen elkaar. Na verloop van tijd kan men de kinderen van partner laten wisselen. De leerkracht begeleidt de kinderen als dat nodig is.	*Open vragen beginnen vaak met:* *waarom, wat, hoe, op welke manier of welke.* *Open vragen kan je alleen maar met een hele zin of een uitleg beantwoorden.* *Op gesloten vragen moet je eigenlijk heel kort antwoorden. Degene die antwoordt krijgt dan weinig kans om te zeggen hoe de situatie in elkaar zit of wat zij of hij er van vindt.*
0:25 0:30	Nabespreking	Bespreek na hoe de kinderen het hebben gevonden en of het moeilijk was om deze vragen te stellen.	*Hoe vonden jullie dit? Was het erg moeilijk? Was het met sommige mensen moeilijker dan met andere mensen? Denk je dat je deze vragen zelf ook ergens anders zou kunnen stellen?*

Aandachtspunten:
Een variatie op deze oefening is om er een soort radiospelletje te maken, zoals het spel: "Zeg eens 'uh'". In dit spel moet men vragen beantwoorden en mag men geen "uh" zeggen. In dit geval kan men kinderen voor de klas of in de kring (laten) interviewen met als opdracht dat de vrager geen gesloten vragen mag stellen, of met de opdracht dat de antwoorder geen "ja" of "nee" mag antwoorden.
Het is nuttig om dit soort oefeningen, die gericht zij op het leren vragen stellen en aankweken van interesse in het algemeen, geregeld in variaties te herhalen en in andere onderdelen van de lessen terug te laten komen.

Nabespreking:
Het gaat er vooral om dat kinderen zich realiseren dat het moeilijk is om open vragen te stellen. Het is niet nodig dat de kinderen dit na deze oefening reeds perfect kunnen; beschouw het als een kennismaking.
U zou in de nabespreking aanvullend aandacht kunnen besteden aan het feit dat werkelijke interesse vaak tot open vragen leidt. Als men niet echt geïnteresseerd is, blijkt men vaak vooral gesloten vragen te stellen omdat men eigenlijk alleen bevestiging wil horen van wat men zelf al denkt.

Bijeenkomst: middenbouw - les 5

Doelen:
- De kinderen beseffen dat je veel kunt leren van verschillen.
- De kinderen zijn geïnteresseerd in verschillen.

Werkvormen:
- Bespreken van thuis gelezen boeken
- Onafgemaakt verhaal (30 min.)
- Op bezoek bij Tio Sergio (40 min.)

Variaties:
- U kunt hier heel goed kiezen tussen een van de twee oefeningen. "Onafgemaakt verhaal" ligt dicht bij de kinderen en is weinig bedreigend, tenzij het verhaal erg lijkt op een concrete ervaring en de opvattingen in de klas zich al vastgezet hebben.
- "Op bezoek bij Tio Sergio" is in de gepresenteerde vorm vooral geschikt voor scholen waar al redelijk veel bespreekbaar is. Als u verwacht dat de confrontatie met het "afwijkende" en "onverwachte" zoveel negatieve reacties opwekt dat het de discussie doodslaat, dan streeft deze oefening haar doel voorbij. Uw beoordeling van wat wel en niet kan op dit gebied is tevens een nuttige indicatie voor de veiligheid van uw groep of school.
- "Op bezoek bij Tio Sergio" kan door u worden bewerkt door zelf een ander verhaaltje te verzinnen, waarin het kind wordt geconfronteerd met iets anders (dan homoseksualiteit) dat afwijkt van haar of zijn verwachting. De confrontatie moet u zodanig formuleren dat het wel verbazing maar ook interesse opwekt.
- In "Relaties en seksualiteit" (SLO / Rutgers Stichting) staan in het middenbouwkatern verschillende suggesties voor oefeningen over liefde en vriendschap, zoals "Samenleven" (opschrijven, tekenen en bespreken van opvattingen over samenlevingsvormen) en "Wat is seks?" (vragen beantwoorden in en tweetallen bespreken). Deze kunnen hier eventueel als alternatief gebruikt worden.

Huiswerk:
- Geen.

Onafgemaakt verhaal

Thema: Afwijken van de groep	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** niets
Leerdoelen kinderen: De kinderen beseffen dat je kunt leren van verschillen en raken geïnteresseerd in verschillen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht gaat na of de leerdoelen voor de kinderen zijn bereikt en probeert op onderdelen de doelen alsnog te behalen.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Vertel wat er gaat gebeuren.	*Ik ga jullie nu een verhaal vertellen, maar ik zeg er niet bij hoe het verhaal afloopt. Daarna gaan we zelf verzinnen hoe het verhaal zou kunnen aflopen. Aan het eind vertel ik wel hoe het in werkelijkheid is gegaan.*
0:05	Organisatie	Vorm een kring. Vertel het verhaal.	*Een (paar) jaar geleden had ik een meisje in de klas dat door de andere meisjes vaak gepest werd, omdat ze bijna alleen maar met jongens speelde. Ze heette Saskia. De andere meisjes vonden dat ze met meisjes moest spelen. "Zo hoort dat!" zeiden ze. Wat het meisje hier ook op antwoordde, niets hielp. Ze voelde zich rot, want ze wilde graag aardig gevonden worden. Op een dag kwam ze bij mij en vroeg waarom de meisjes zo tegen haar deden.*
0:10	Uitvoering	Bespreek de situatie met de kinderen.	*Wat zouden jullie tegen Saskia hebben gezegd?* *Snappen jullie wat er aan de hand was? Kunnen jullie het uitleggen? Wat zou de reden kunnen zijn dat meisjes soms niet met jongens willen spelen?* *Vind je dat een meisje leuk met jongens kan spelen en een jongen met meisjes? Als jongens met jongens spelen, wat doen ze dan? En meisjes met meisjes? En als jongens wel met meisjes spelen, wat doen ze dan?* *Plagen jongens elkaar ook als een van hen vooral met meisjes wil spelen? Waarom (niet)?*
0:30 0:35 0:45	Afsluiting	Vertel een eind dat aansluit op de discussie in de groep en dat, al gelang naar uw wens, de discussie afrond of verdiept voortzet.	*-Afrondende afsluiting: We hebben veel mogelijkheden besproken en ik wilde dat ik jullie goede raad toen had gehad. Want toen wist ik niet precies hoe ik moest reageren. Ik heb Saskia toen maar heel veel gevraagd. Ik heb haar ook gevraagd of wij het in de klas zouden kunnen bespreken, maar dat wilde ze liever niet. Toen heb ik, als ik merkte dat Saskia gepest werd, steeds even gepraat met de pestkoppen. Daardoor werd het wel wat minder.* *-Verdiepende voortzetting: Ik heb Saskia toen heel veel gevraagd, zoals we nu elkaar ook dingen vragen. Ik heb haar ook gevraagd of wij het in de klas zouden kunnen bespreken en dat wilde ze wel. Het was een leuke bespreking. Daarna hebben we nagedacht en zijn we met deze lessen begonnen. Denk je dat deze lessen helpen om dit soort pesten te voorkomen?*

Aandachtspunten:
U kunt natuurlijk ook een ander verhaal bedenken dat meer aansluit op uw eigen ervaringen of die van uw school. Op die manier bent u meer gegrond in de werkelijkheid.
Stimuleer dat de kinderen niet alleen u, maar ook elkaar gaan bevragen om te onderzoeken hoe de situatie in elkaar zit.
Begin de discussie afstandelijk (over Saskia, andere groep, wellicht jaren geleden) en verschuif de discussie geleidelijk naar het heden en deze groep. Ga na of er genoeg veiligheid is om dit te doen. Voorkomen moet worden dat bepaalde problemen in de groep in een onveilige context als casus worden besproken.

Nabespreking:
De twee opties bieden u een keuze gezien de tijd. De verdiepingsoptie kunt u mede gebruiken om met de kinderen de lessenserie en het schoolklimaat te evalueren.

Op bezoek bij Tio Sergio

Thema: homoseksuele leefvorm	**Niveau:** 8-10 jaar
Tijdsduur: 40 minuten	**Nodig:** werkblad "Op bezoek bij Tio Sergio"
Leerdoelen kinderen: De kinderen beseffen dat je veel kunt leren van verschillen en raken geïnteresseerd in verschillen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht gaat na of de leerdoelen voor de kinderen zijn bereikt en probeert op onderdelen de doelen alsnog te behalen.

tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Vertel wat er gaat gebeuren.	*We gaan nu een kort verhaal lezen over Carina. Carina is ongeveer net zo oud als jullie. Nadat we het verhaal hebben gelezen zal ik jullie vragen om te vertellen hoe jullie zouden reageren in de situatie die Carina hier meemaakt.*
0:03	Organisatie	Lees het werkblad voor of deel het uit en lees het met de kinderen.	*Lees het verhaaltje rustig en duidelijk voor.* *Hebben jullie het begrepen? Wat heb je niet helemaal kunnen volgen?* *Denk even rustig na over wat je voelt en hoe jij zou reageren als jij in deze situatie was.*
0:08	Uitvoering	Bespreek met de kinderen hoe zij zouden reageren als zij Carina waren.	*Als jij Carina was, zou jij dan zo reageren?* *Zou jij al eerder hebben doorgehad dat Tio Sergio een homoseksuele relatie had? Waarom? Hebben mannen die bij elkaar wonen altijd een homoseksuele relatie?* *Zou jij anders hebben gereageerd dan Carina? Hoe zou jij hebben gereageerd? Waarom?* *Het verhaaltje is niet helemaal af: we weten niet hoe Carina na haar eerste verbazing reageert. Hoe denk je dat ze verder zal reageren?* *Hoe zou jij reageren na je eerste reactie?*
0:25 0:40	Nabespreking	Ga met de kinderen na wat de gevoelens zijn die opkomen bij de confrontatie met homoseksualiteit.	*Wat voor gevoel heb je als je hoort dat een man met een man woont? Of een vrouw met een vrouw?* *Is dat anders dan als je hoort dat een tante met een man woont, of een oom met een vrouw?* *Wat denk je dat andere mensen vinden van twee samenwonende mannen of vrouwen? Ben je het daarmee eens of niet helemaal?* *Ben je nieuwsgierig naar hoe het gaat als twee mannen of vrouwen samen wonen? Zou je hier vragen over durven stellen? Aan wie zou je vragen willen of durven stellen?*

Aandachtspunten:
Let tijdens het lezen goed op de reacties van de groep. Bekijk onder meer of er een groepsreactie ontstaat en welke kinderen daarin op welke wijze bijdragen. Bedaar bij heftige reacties te gemoederen door te vragen even rustig na te denken.
Beweer niet dat homoseksuele relaties even 'gewoon' zijn als heteroseksuele relaties. Dat zou niet kloppen met de beleving van kinderen als die wel weten dat homoseksuele relaties minder voorkomen, minder zichtbaar zijn en soms raar gevonden worden. Ga bij uzelf na wat u 'raar' vindt (of ooit heeft gevonden) aan homorelaties en bereidt u voor op een discussie met de kinderen over emoties, tolerantie en acceptatie in de brede zin.

Nabespreking:
De verdieping die plaatsvindt in de nabespreking kan verlopen volgens vier stappen. De eerste stap is om de eerste reactie op het verhaal te verbreden naar homoseksuele leefvormen in het algemeen. De tweede stap is om te verbreden van de eigen reactie naar die van de omgeving. Het is waarschijnlijk dat die afwezig of meer of minder negatief is. Naarmate de omgeving meer negatief is en de eerste reactie van de kinderen daarmee al dan niet conformeert, ontstaat een zekere spanning: in hoeverre mag je afwijken? De derde stap is daarom te onderzoeken of kinderen deze spanning creatief kunnen gebruiken door open en nieuwsgierig te blijven, ook als anderen wellicht negatieve meningen hebben. De vierde stap is om bewust te maken hoe je in het licht van homovijandigheid toch open en geïnteresseerd kunt blijven. Alleen in heel accepterende groepen zult u alle stappen kunnen maken. Wees niet al te ontevreden als dit niet lukt.

Werkblad

Op bezoek bij Tio Sergio

Carina is acht jaar en gaat dit weekend logeren bij Tio Sergio. "Tio" is Portugees voor "oom" en Carina woont in Brazilië, dus eigenlijk gaat ze op bezoek bij ome Sergio. Carina is gek op ome Sergio, het is haar lievelingsoom. Ome Sergio is drie jaar geleden naar Nederland verhuisd. Maar elk jaar komt hij op vakantie terug naar Brazilië. Dit jaar heeft ome Sergio een vriend meegebracht. Ze wonen in het huis van oma en dit weekend mag Carina daar logeren.

Carina merkt wel dat Peter, de vriend van ome Sergio, een hele goede vriend is. Ze doen echt bijna alles samen, zelfs de afwas. En ze slapen in dezelfde slaapkamer waar oma twee matrassen tegen elkaar aan heeft gelegd.
Toch vraagt Carina zich af wanneer ome Sergio gaat trouwen. Ze heeft hem nog nooit met een vriendin gezien. Aan oma vraagt ze of ome Sergio wel eens verkering heeft. "Natuurlijk", zegt oma, "hij heeft toch verkering?"
Carina snapt het niet. Ze heeft ome Sergio niet met een vrouw gezien. Oma legt het uit. "Meestal worden mannen verliefd op vrouwen. Maar soms worden mannen wel eens verliefd op andere mannen. Dat is nu zo met Tio Sergio. Hij is in Nederland verliefd geworden op Tio Peter.

Carina is een beetje verbaasd. "Hoe kan dat dan?" vraagt ze. Maar dat weet oma niet. Wel zegt ze: "Als twee mannen bij elkaar willen zijn dan noem je dat homo en als twee vrouwen bij elkaar willen zijn noem je dat lesbisch. En ook zegt ze: "Sommige mensen zeggen dat je niet homo of lesbisch mag zijn van God, maar dat geloof ik niet. God heeft ons allemaal op onze eigen manier op de wereld gezet en we moeten blij zijn met hoe God ons heeft gemaakt."

Bijeenkomst: middenbouw - presentatie aan ouders

Onderdeel van ouderavond

Doel:
- De ouders zijn op een luchtige manier geïnformeerd over wat kinderen in deze lessenserie hebben gedaan.

Werkvormen:
- Tentoonstelling collages

Stel de collages uit lessen 2 en 3 ten toon. Hang er een korte toelichting naast, bijvoorbeeld een variatie op de instructie van de oefening. Geef indien gewenst de mogelijkheid te reageren via een flap voor opmerkingen of via een anonieme ideeënbus.

- Plenair praatje

Vertel iets over de opzet van de lessen en over hoe de kinderen hebben gereageerd. Leg uit dat de school het belangrijk vindt om met de ouders samen te werken als het gaat over dit soort opvoedkundige onderwerpen.
Vraag indien gewenst of ouders iets gemerkt hebben van de lessen (met name het vragenspel) en het huiswerk en hoe de ervaring was.

- Opinion poll

Maak een kleine enquête om de mening van de ouders te peilen. Leg uit dat dit een manier is om de banden tussen school en ouders nauwer aan te trekken. Vragen die u zou kunnen opnemen:
- Heeft u iets gemerkt van deze lessen (zo ja hoe)?
- De bedoeling van de lessen is om onderlinge tolerantie en respect te bevorderen door interesse op te wekken voor het feit dat mensen en relaties tussen mensen verschillen. Vindt u het een goed idee dat de school met dit onderwerp aan de slag is?
- Doet u thuis wel eens iets aan de onderwerpen vriendschap, liefde, omgaan met elkaar? Kunt u daar voorbeelden van geven? Hoe wilt u graag dat uw kinderen daar over denken of hoe zij er mee omgaan?
- Heeft uw kind vaak vriendschappen of juist conflicten die aanleiding geven tot gedachten of discussies?
- Vindt u het prettig of interessant om eens met ons van gedachten te wisselen over hoe we tolerantie en respect binnen de school en in de wijk kunnen bevorderen?

Bovenbouw

Gedetailleerde suggesties

Voorbereiding lessenserie bovenbouw

Het is raadzaam eventueel te interviewen ouders of andere volwassenen (les 4) ruim van tevoren te vragen en in te lichten. Interessante alternatieve leefvormen zijn ander misschien moeilijk te vinden op het laatste moment.

Het is aardig om mensen die voor zo'n interview op school komen een kleine attentie te geven (bijvoorbeeld een boek- of platenbon). Vrijwilligers van voorlichtingsgroepen van het COC stellen vaak meer prijs op een geldbedrag (meestal circa fl.50,- of fl.75,- per dubbeluur) omdat zij met deze inkomsten het trainen en organiseren van hun groep bekostigen.

Een recent overzicht van contactpersonen van voorlichtingsgroepen vindt u op het internet:
http://www.xs4all.nl/~empower/vl_adres.htm

Bijeenkomst: bovenbouw - introductie bij ouders

Individuele gesprekken

Doelen:
- ❑ Ouders op de hoogte stellen van uitvoering lessenserie
- ❑ Ouders peilen voor reacties en tips ter verbetering

Aanpak:
- ❑ Leg het doel van het gesprek uit (informatie geven en suggesties vragen)
- ❑ Vertel iets over de algemene doelen van de lessenserie
- ❑ Geef korte informatie over de inhoud aan de hand van het overzicht
- ❑ Vraag om suggesties
- ❑ Vraag eventueel door naar hoe er thuis wordt omgegaan met deze thema's en hoe de school en de ouders iets aan elkaar kunnen hebben
- ❑ U kunt specifieke ouders vragen of zij geïnterviewd willen worden, thuis of in de klas

Onderdeel van ouderavond

Doelen:
- ❑ Ouders op de hoogte stellen van uitvoering lessenserie
- ❑ Ouders peilen voor reacties en tips ter verbetering

Aanpak:

Plenair
- ❑ Leg uit wat het doel van dit onderdeel van de avond is; vertel iets over de doelen en de inhoud (kort, aan de hand van overzicht; op flap of sheet)
- ❑ Leg uit dat je graag als illustratie een stukje uit de lessen met de ouders wilt doen en doe de werkvorm "Woordveld leefvormen" met de ouders

Individueel
- ❑ Leg opdrachten (bijlage) volgens een route door de zaal
- ❑ Leg de ouders uit dat dit een snelle kennismaking is met de lessenserie doordat zij aangepaste versies van de oefeningen die kinderen krijgen gaan doen. De ouders krijgen 3 minuten per opdracht, terwijl de kinderen circa een half uur aan een opdracht werken. Maar de kinderen moeten er van leren, terwijl de ouders nu alleen maar de sfeer van de lessenserie hoeven te proeven.
- ❑ Geef aan dat iedereen naar de volgende oefening moet gaan op uw signaal
- ❑ Laat ouders in subgroepjes van vier steeds circa 3 minuten een opdracht uitvoeren
- ❑ De laatste opdracht is het opschrijven van korte reacties. Laat ouders de reacties lezen en ben beschikbaar voor commentaar

PM
Als u te maken heeft met streng Islamitische ouders die het niet op prijs stellen dat er met afbeeldingen van mensen wordt gewerkt, zult u de opdrachten in route analoog aan de wijzigingen in de lessen moeten aanpassen.

Opdrachten ouderavond bovenbouw

Opdracht 1: Leefvormen schema (materiaal: schema leefvormen)

Bijgaand schema over leefvormen is de basis van onze lessenserie. Bespreek met elkaar:
- ❑ Welke leefvormen kent u in uw eigen kennissenkring?
- ❑ Welke vormen ontbreken in uw kennissenkring?
- ❑ Wat is daarvan volgens u de reden?

Opdracht 2: Leefvormen kwartet (materiaal: schema leefvormen)

- ❑ Noem van elke leefvorm (tot de tijd op is) vier typische kenmerken
- ❑ Bespreek waarom dat u typisch lijkt voor die leefvorm

De kinderen gaan na het bedenken van de kenmerken een kwartet maken en spelen.

Opdracht 3: Hoe zou het anders zijn? (materiaal: groot vel in repen gevouwen papier)

Lees dit papier nog niet!

- ❑ Schrijf op de zichtbare repen uw antwoord op de vraag "Welke andere leefvorm dan uw huidige samenlevingsvorm zou u mogelijk interessant vinden om in te leven? En waarom?"
- ❑ Lees de uitspraken op andere repen
- ❑ Bespreek uw indrukken

De leerkrachten hebben op dit papier al enige antwoorden gezet zodat de eerste groep alvast wat meer dan de eigen reacties heeft.

Opdracht 4: Woordweb (materiaal: flap)

- ❑ Bedenk zoveel mogelijk woorden die met leefvormen te maken hebben
- ❑ Vul de woorden in op deze flap
- ❑ Geef met lijnen en illustraties aan waar woorden bij horen en welke associaties u erbij heeft

Opdracht 5: Beelden van leefvormen (materiaal: tijdschriften, schaar, lijm, flap)

- ❑ Zoek in de tijdschriften een plaatje van een leefvorm die nog niet op de flap staat
- ❑ Knip het voorbeeld uit en plak hem op
- ❑ Sommige leefvormen zijn moeilijker te vinden dan andere. Wat zegt dit over de beeldvorming in de media?

Opdracht 6: Interview

- ❑ Interview elkaar in tweetallen over uw leefvorm.

Opdracht 7: Nabespreking interview

- ❑ Bespreek in uw groepje welke vragen u aan elkaar heeft gesteld
- ❑ Waren de vragen hetzelfde of heel verschillend?
- ❑ Werd u echt nieuwsgierig naar de ander?
- ❑ Bent u in het algemeen nieuwsgierig naar verschillen in leefwijzen?
- ❑ Hoe gaat u met deze thema's om in uw opvoeding?

Opdracht 8: Wie woont met wie?
Bent u het met de volgende uitspraken eens of niet?
Bespreek het als u het niet eens bent over de antwoorden.

1. Samenwonen zonder te trouwen is geen taboe meer.
2. Als twee mensen samenwonen hebben ze ook meestal seks met elkaar.
3. Als mensen gaan samenwonen moeten ze na verloop van tijd wel met elkaar trouwen.
4. Als mensen kinderen krijgen, dan moeten ze ook trouwen.
5. Als twee mannen samenwonen, zijn het meestal homo's.
6. Als twee vrouwen samenwonen, zijn het meestal lesbiennes.

Opdracht 9: Advies aan Fatima

Fatima is 12 jaar oud en heeft het moeilijk. Het lijkt haar helemaal niet zo leuk om met jongens uit te gaan. Ze gaat veel liever samen met haar vriendinnen op stap. Nu heeft ze gelezen dat ze dan wel eens homoseksueel of lesbisch kan zijn en dat vindt ze raar, want ze vindt jongens wel leuk, maar ze wil er eigenlijk voorlopig nog niet te veel mee omgaan en zeker niet mee vrijen.
Ze wil graag van anderen horen wat zij daarvan vinden.

- ❑ Bespreek met elkaar hoe u Fatima zou adviseren.
- ❑ Geef daarbij ook uw eigen mening (met respect voor Fatima's gevoelens).
- ❑ Maak bij voorkeur gebruik van uw eigen ervaringen.

Opdracht 10: Reacties, vragen, suggesties (materiaal: drie flappen met deze titels, lessenserie)

Schrijf op deze flappen uw:

- ❑ Algemene reacties op deze oefeningen en de lessenserie
- ❑ Eventuele vragen
- ❑ Suggesties voor de uitvoering van de lessen

Bijeenkomst: bovenbouw - les 1

Doelen:
- De kinderen weten de verschillen tussen diverse leefvormen.
- De kinderen weten dat je uiteenlopende leefafspraken kunt maken, zoals samenwonen, trouwen, partnerschapsregistratie.
- De kinderen realiseren zich dat deze abstracte begrippen iets te maken hebben met hun eigen situatie.
- De kinderen beseffen dat er verandering in de leefsituatie mogelijk is.

Deze eerste les is een algemene introductie en bedoeld om het kader aan te geven.

Werkvormen:
- Introductie leefvormenschema (15 min.)
- Leefvormenkwartet (40 min.)
- Hoe zou het anders zijn? (35 min.)

Variaties:
- U kunt de lessen vooraf laten gaan door een of enkele werkvormen die zich op omgangsvormen en onderlinge communicatie in het algemeen richten. Dit is aan te raden als u eerder nog niet met soortgelijke thema's heeft gewerkt en de indeling in leefvormen daardoor te direct of te confronterend kan overkomen.
- Zorg voor een veilige sfeer, met name voor "Hoe zou het anders zijn?" Dit kunt u onder meer voorbereiden door afspraken te maken over de omgang, elkaar niet uitlachen, niet dingen die gezegd zijn buiten de groep met anderen bespreken enzovoorts.
- Leefvormenkwartet weglaten (tijdwinst, goed voor slimme klassen)
- Hoe zou het anders zijn weglaten (tijdwinst, goed als men bang is dat deze oefening te bedreigend is)
- Meer themagericht ingaan op specifieke een leefvorm (zie bijvoorbeeld suggesties in het pakket Confetti)

Huiswerk:
- Lezen jeugdboek

Laat de kinderen een van de jeugdboeken uit de leeslijst kiezen en lezen. De ervaringen kunt u in een kringgesprek terugkoppelen, al dan niet als uitbreiding op de beschreven werkvormen.
Ook kunt u eventueel korte verslagen of tekeningen laten maken waarmee kinderen aan elkaar verslag doen van wij zij hebben gelezen.

Een mogelijkheid om de ouders te betrekken is om te werken met leesmoeders. De ouders kunnen ook meer in het algemeen worden betrokken bij het lezen van jeugdboeken thuis (bijvoorbeeld: laten vragen wat het kind gelezen heeft, stukjes samen lezen of bespreken, boekverslag laten corrigeren, ouders vragen de kinderen verhalen te vertellen over allerlei situaties die met leefvormen te maken hebben).

Voor kinderen die moeizaam lezen is het mogelijk een alternatief om een boek in de klas voor te lezen. Ook kan men per les een kind een hoofdstuk laten lezen en dat hoofdstuk met regie van het betreffende kind te laten naspelen in de groep. Wellicht maakt dit kinderen weer meer nieuwsgierig naar wat er echt in het boek stond.

Introductie leefvormenschema

Thema: Leefwijzen	**Niveau:** 11-12 jaar
Tijdsduur: 15 minuten	**Nodig:** bord, tekening
Leerdoelen kinderen: De kinderen krijgen inzicht in de diversiteit aan leefvormen.	**Doelen leerkracht:** Een kader bieden waarop u terug kunt grijpen gedurende de lessenserie.

Tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Uitleggen	*Er zijn nogal veel leefvormen, we hebben ze allemaal even naast elkaar gezet.*
0:02	Organisatie	Uitdelen tekening *In groepen met streng Islamitische ouders wellicht alleen schema in woorden gebruiken.*	*Op deze tekening staan de zeven belangrijkste leefvormen, in het midden staat een kind. Dat betekent dat dit kind bij alle leefvormen kan horen en dat in alle gezinnen kinderen kunnen zijn. De leefvormen zijn: Man-man, man-vrouw, vrouw-vrouw, man alleen, vrouw alleen, groot gezin en woongroep.*
0:05	Uitvoering	Schema op bord *1-man-man (soms: homorelatie)* *2-man-vrouw (vaak: heterorelatie)* *3-vrouw-vrouw* *(soms: lesbische relatie)* *4-alleenwonende man* *5-alleenwonende vrouw* *6-groot gezin* *7-woongroep*	*We kunnen dit schema ook in woorden opschrijven. Mensen kunnen ook een afspraak hebben als ze met elkaar wonen. Deze afspraken zijn: samenwonen, trouwen, registratie of een lat-relatie. Als mensen niet meer bij elkaar willen zijn, dan kunnen ze uit elkaar gaan. Als mensen getrouwd zijn geweest, noem je dat gescheiden, als ze niet getrouwd zijn geweest, noem je dat uit elkaar gegaan.*
0:10 0:15	Nabespreking	Reacties vragen en bijschrijven in andere kleur	*Ken je mensen die zo leven? Wat vind je daarvan? Waarom komen sommige gezinnen meer voor dan andere? Welke afspraken hebben mensen met elkaar als ze zo samenleven?*

Aandachtspunten:
Deze werkvorm is vooral bedoeld om een overzicht te bieden. Leg daar ook de nadruk op.
Neem alle leefvormen even serieus en wees daarbij een rolmodel in respect.

Nabespreking:
Probeer feiten en meningen te onderscheiden.
Ga zo mogelijk wat dieper in op samenlevingsafspraken zoals trouwen, partnerschapsregistratie, samenwonen, lat-relatie en soorten afspraken die mensen daarbij kunnen maken.

Leefvormenschema

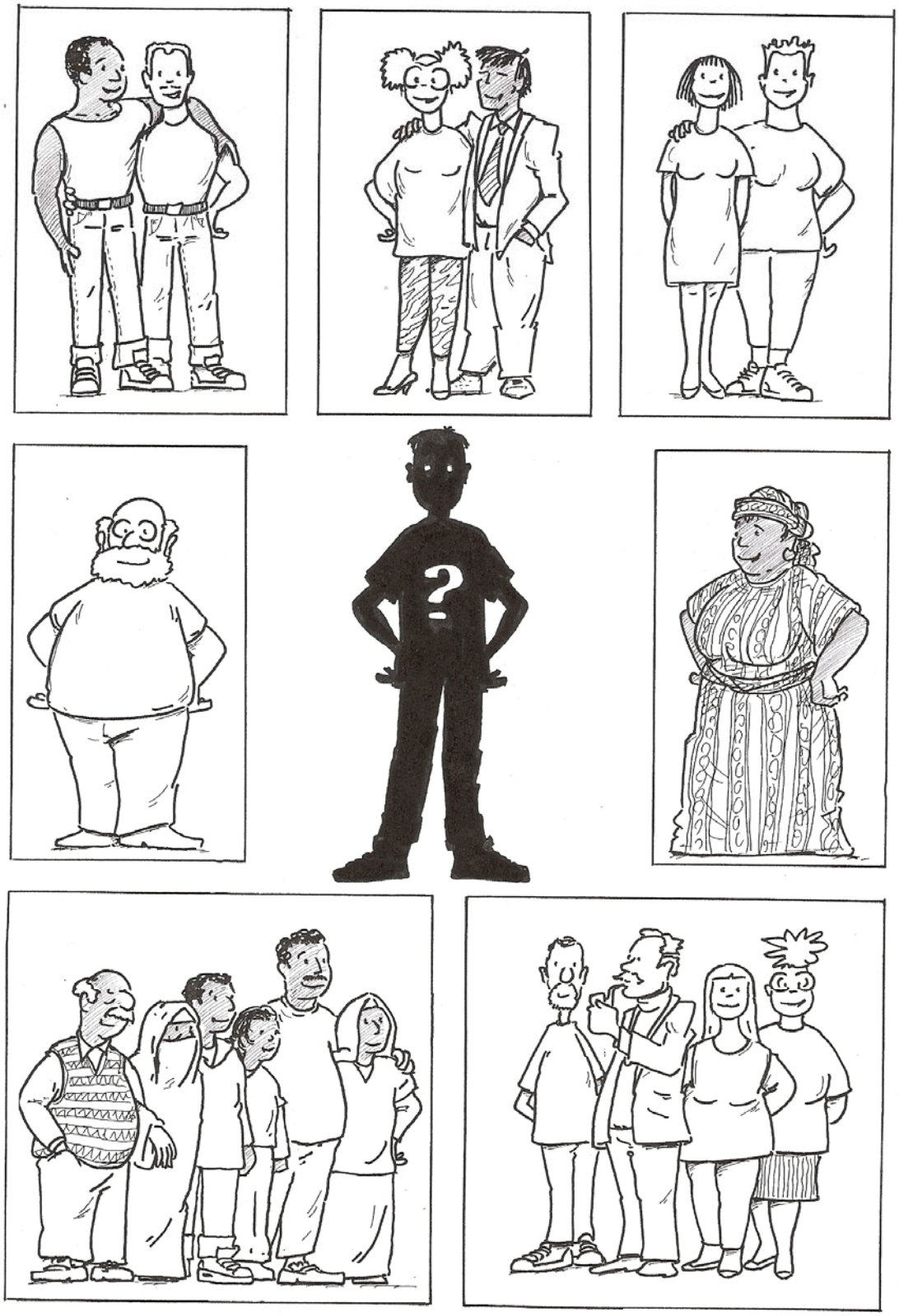

Leefvormenkwartet

Thema: Leefwijzen	**Niveau:** 11 - 12 jaar.
Tijdsduur: 40 minuten	**Nodig:** vier uitgeknipte kopieën van de werkbladen
Leerdoelen kinderen: De kinderen onthouden welke leefvormen er zijn. De kinderen weten dat hun eigen leefvorm niet de enige is	**Doelen leerkracht:** De leraar kan wat speelsheid en beweging in de les brengen. De leraar maakt de kinderen enthousiast over het thema.

Tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Uitleggen. Laat de kinderen in zeven groepen een kwartet maken. *Als er meer dan 26 kinderen in de klas zitten, laat dan per 4 kinderen meer van bepaalde leefvormen een extra kwartet maken.* *In groepen met streng Islamitische ouders wellicht alleen kwartet met woorden gebruiken.*	*We gaan zeven kwartetten maken, de tekeningen zijn al gemaakt. Ik verdeel jullie nu in groepen, elke groep krijgt een leefvorm en moet bedenken welke vier volgens hen de belangrijkste kenmerken zijn van hun leefvormkwartet. Een "kenmerk" is iets speciaals waaraan je een bepaalde leefvorm kunt herkennen. Bijvoorbeeld: "trouwen" kan een kenmerk zijn dat vooral bij een man-vrouw relatie hoort. Of misschien vinden jullie dat "afspreken wie de vuilniszakken buiten zet" juist bij een man-vrouw relatie hoort. Het gaat om jullie mening; de kenmerken hoeven niet waarheid te zijn. Zet alle vier kenmerken onder elkaar op elke kaart en bovenaan elke kaart een van de vier kenmerken.*
0:15	Organisatie	Neem alle kaarten in, verdeel de kaarten onder de "kenmerk-kinderen en wijs enkele (3 tot 5) spelers aan. Laat de spelers en "hun" kaarten elk in een ander deel van het lokaal staan.	*We gaan nu het kwartet spelen. Er zijn zeven manieren en dus ook zeven kwartetten. Ik geef sommige kinderen een kaart; jullie zijn de kenmerken. Ik wijs ook kinderen aan die gaan spelen. Ik verdeel de kenmerk-kinderen gelijk over de spelers. Het is de bedoeling dat de spelers zoveel mogelijk leefvormenkwartetten bij elkaar krijgen. Alle kenmerk-kinderen gaan om hun spelers staan en laten zien welke kaart zij zijn. Kijk goed naar je kaarten, je kunt straks aan de andere spelers vragen of zij kaarten hebben die bij jouw kaarten passen. Als je al een paar kaarten van een leefvorm hebt, kan je proberen daar een kwartet van te maken.*
0:20	Uitvoering	Speel kwartet; kinderen zijn levende kaarten	
0:30 0:40	Nabespreking	Laat kinderen vertellen welk kwartet zij hadden en wat zij ervan vonden.	*Welk kwartet hadden jullie? Wie hadden de kenmerken gemaakt? Waarom hebben jullie die woorden erbij geschreven? Wat vonden de anderen daarvan?*

Aandachtspunten:
Loop bij het maken van de kwartetten langs de groepen om in de gaten te houden dat alles goed gaat. Noem zonodig een paar voorbeelden van kenmerken, bijvoorbeeld: man en vrouw - trouwen, kinderen. Man en man - allebei werken, samen afwassen.
In plaats van extra kwartetten te maken kunt u als er teveel kinderen zijn sommige kinderen ook twee aan twee laten staan met een kaart.

Nabespreking:
Voorkom dat meningen elkaar gaan uitsluiten. Als kinderen een kenmerk van anderen vreemd of belachelijk vinden, zeg dan bijvoorbeeld dat u begrijpt dat er verschillende meningen zijn en dat u ook begrijpt dat sommigen zich verbazen over een onverwachte mening van een ander. Vraag daarna wat de bedenkers hebben bedoeld. Waardeer alle ideeën en kenmerken, vraag ook als u het zelf niet direct begrijpt om uitleg. Probeer met oprechte belangstelling erachter te komen wat de beleving van de kwartetbedenkers was en waarom andere kinderen hun eigen mening hebben.

Leefvormenkwartet - werkblad 1

Kwartet:
man met man

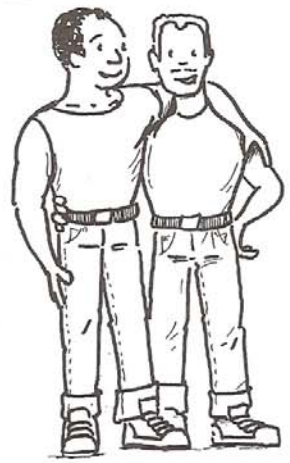

Kenmerken:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Kwartet:
vrouw met man

Kenmerken:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Kwartet:
vrouw met vrouw

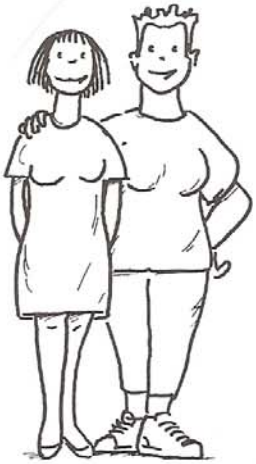

Kenmerken:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Kwartet:
.....

Kenmerken:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Leefvormenkwartet - werkblad 2

Kwartet:
man alleen

Kenmerken:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Kwartet:
vrouw alleen

Kenmerken:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Kwartet:
groot gezin

Kenmerken:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Kwartet:
woongroep

Kenmerken:

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

Hoe zou het anders zijn?

Thema: Leefvormen en verschillen	**Niveau:** 11-12 jaar
Tijdsduur: 35 minuten	**Nodig:** kleurkrijt, 3 grote vellen gekleurd papier
Leerdoelen kinderen: De kinderen kunnen hun thuissituatie omschrijven en vergelijken met de thuissituatie van anderen. Ze hebben zich georiënteerd op verschillen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht legt een verbinding tussen het thema en de thuissituatie van de kinderen. De leerkracht geeft aan dat situaties verschillen en dat situaties ook kunnen veranderen.

Tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Uitleggen	*We gaan nu kijken naar de leefsituatie bij jullie thuis. Ik ga straks drie grote rode, groene en gele vellen papier uitdelen. Dan schrijf ik drie vragen in deze drie kleuren op het bord. Het is de bedoeling dat je op het rode papier de rode vraag beantwoordt (enzovoort). We vouwen na het opschrijven steeds een stukje om. Aan het eind gaan we kijken wat we allemaal hebben geschreven.*
0:03	Organisatie	Uitdelen drie grote vellen papier (aparte kleuren), schrijf vragen op het bord in dezelfde kleuren.	*Vraag 1: Wie woont er bij je in huis?* *Vraag 2: Wat zou je willen veranderen?* *Vraag 3: Geef een woord voor de sfeer thuis.*
0:05	Uitvoering	Schrijf als leerkracht je eigen reactie boven aan een vel en vouw het beschreven stuk van het vel om zodat je reactie onzichtbaar wordt. Daarna doen de kinderen hetzelfde. Loop rond en help de kinderen door ze vragen te stellen.	*Dit is mijn reactie. Ik vouw het blad om zodat je het nu nog niet kunt lezen. Schrijf eerst je eigen reactie op en vouw het blad dan weer om zodat de volgende kan schrijven.* *Is het moeilijk iets te bedenken? Wil je hulp?* *Wie woont er bij je in huis? Oma, opa, moeder, vader, broer, zuster, huisdier, oom, tante, neef, nicht, aangetrouwde familie, kennis, vriend?* *Hoe zou je het vinden als (…) er niet zou wonen? Of (…) ook bij je zou wonen? Zou je het leuk vinden om te verhuizen? Of als je meer (of minder) broers zou hebben?* *Is de sfeer thuis gezellig, veilig, leuk, vol, druk, serieus, steeds anders, altijd wat te doen, lekker eten, streng?*
0:20 0:35	Nabespreking	Vellen uitvouwen en ophangen. Rustig voorlezen en kinderen laten reageren. Samenvatten en afsluiten.	*We hebben gezien dat we allemaal verschillende leefvormen en ervaringen hebben. Sommige zijn heel tevreden met hun situatie, anderen kunnen zich voorstellen dat het anders ook leuk zou kunnen zijn. Verschillen kunnen leuk en interessant zijn en situaties kunnen in de loop van de tijd veranderen.*

Aandachtspunten:
Als de oefening een beetje te saaie antwoorden oplevert kunt u wat meer indringende vragen formuleren, zoals: Hoe zou je willen dat je zusje je behandelt? Hoe gaan jullie thuis met elkaar om? Er kunnen maar drie kinderen tegelijk iets opschrijven. Als de kinderen hier geen geduld voor kunnen hebben kunt u de andere kinderen vragen in de tussentijd een tekening te maken over hoe hun gezin eruit ziet. In dat geval kunnen de rode, groene en gele stukken papier worden doorgegeven.

Nabespreking:
Lees alle antwoorden eerst rustig voor. Neem de tijd, zodat de kinderen de antwoorden van hun medeleerlingen op zich kunnen laten inwerken. Kinderen kunnen vragen aan elkaar stellen, wat ermee bedoeld word. Laat, als dat gebeurt, het gesprekje erover ontstaan. Stimuleer dat zo mogelijk ook, maar zorg ook dat kinderen die geen zin hebben om iets te zeggen of niet willen uitleggen waarom ze iets hebben opgeschreven, dat ook niet hoeven doen. Als u vindt dat het gesprek voldoende is uitgewerkt, of dat het dood begint te lopen, geef dan een korte samenvatting en sluit het gesprek af.

Bijeenkomst: bovenbouw - les 2

Doelen:
- De kinderen hebben het eigen verschil met anderen onderzocht en positief of negatief gewaardeerd.

De nadruk ligt in deze les op het eigen gevoel en de eigen mening. Het contrast met andere meningen dient hier vooral om de eigen mening naar voren te brengen.

Werkvormen:
- Bespreken van thuis gelezen boeken
- Woordweb leefvormen (30 min.)
- Verhaaltjes leefvormen (45 min.)

Variaties:
- Om de les langer en intensiever te maken kunt u de verwerking van het huiswerk koppelen aan de werkvormen.
- Als u de les korter wilt maken kunt bij voorkeur het woordweb laten vervallen.
- In het pakket "Confetti" van het FIOM (Eindhoven, zie ook adressenlijst in bijlagen) staan vele suggesties voor het meer specifiek behandelen van bepaalde leefvormen. Het FIOM gaat nader en thematisch in op het kerngezin, het homo/lesbisch gezin, het eenoudergezin, het adoptie/pleeggezin, het co-oudergezin en het stiefgezin. Hier specifiek op ingaan kan soms goed zijn als u kinderen met dergelijke leefsituaties in de klas heeft. Ook is het materiaal leuk als achtergrondinformatie voor uzelf bij deze lessenserie, omdat het nog wat dieper ingaat op de variatie die er aan gezinnen bestaat.
- Bij het leren herkennen en erkennen van onderlinge verschillen kunnen oorzaken van pestproblemen aan de orde komen. Deze lessenserie gaat niet nader op pesten in; er zijn echter tal van pakketten op de markt die dat wel doen. Een pakket dat goed aansluit op de hier gevolgde werkwijze is "Carmen als zondebok".

Huiswerk:
- Lezen jeugdboeken

Als u ervoor kiest om de verwerking van het huiswerk te doen via rollenspel, hier nog een paar aanvullende suggesties:
- Spreek per scène een tijd (van een paar minuten) af met de kinderen. Dit voorkomt dat zij enerzijds een stuk spel afraffelen zonder er spanning in te brengen, anderzijds voorkomt het ook dat een of enkele kinderen helemaal opgaan in het spel en anderen zich gaan vervelen.
- Baken de speelruimte goed af, spreek af welke ruimte het voorstelt en waar bijvoorbeeld de deur zit.
- Als er weinig "tekst" in het hoofdstuk zit en veel "gedachten", laat dan een of meer van de leerlingen een alter ego spelen; dat kan één gedachtenspeler zijn, maar ook meerdere die bijvoorbeeld avontuurlijke versus bange gedachten uitdrukken.
- U kunt een scène op verschillende manieren laten spelen en door verschillende kinderen, om te onderzoeken wat de schrijver bedoeld heeft te zeggen of om te verkennen hoe de hoofdrolspelers zich voelden, of om gedragsalternatieven te verkennen.
- Het anti-pesten lespakket "Carmen als zondebok" geeft aan de leerkracht leuke suggesties (onder meer op video) voor hoe dit soort rollenspel kan worden georganiseerd en begeleid.

Woordweb leefvormen

Thema: Leefvormen; eigen gevoel	**Niveau:** 11 - 12 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** bord, kleurkrijt
Leerdoelen kinderen: De kinderen krijgen meer inzicht in de diversiteit aan leefvormen en geven hun associaties daarbij. Zij leren onderscheid te maken tussen gevoelens en feiten rond diverse leefvormen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht krijgt inzicht in de belevingen van de kinderen en de gelegenheid om interessante verschillen in beleving tussen kinderen onderling samen met hen te onderzoeken.

Tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Uitleg oefening	*We gaan nu een woordweb maken, dat is een soort spinnenweb van woorden, die allemaal iets met elkaar te maken hebben.*
0:02	Organisatie	Op bord: schema leefvormen	*Zo kan ik bijvoorbeeld bij een leefvorm het idee hebben dat trouwen daar wel bij hoort. Dan zet ik een pijltje en "trouwen" erbij. Een volgend idee kan zijn: samenwonen, of trouwjurk, dan schrijven we die er ook bij en dan schrijven we daar ook weer pijltjes tussen.*
0:05	Uitvoering	Associaties opschrijven; met pijlen met elkaar verbinden; met tekeningetjes illustreren	*Het is de bedoeling dat we bij alle leefvormen allerlei gedachten opschrijven. Zo krijgen we een groot web op het bord van woorden die allemaal met elkaar te maken hebben. Als we alles hebben opgeschreven hebben we een beetje een idee wat onze ideeën zijn over deze leefvormen.*
0:15 0:30	Nabespreking	Gevoelens en feiten met kinderen onderscheiden	*We hebben nu alles opgeschreven en weten niet veel meer woorden. Laten we nu eens kijken naar wat we hebben opgeschreven. Kunnen jullie zeggen welke woorden te maken hebben met je gevoel of met je mening en welke andere woorden te maken hebben met feiten? Feiten, dat zijn dingen waarover iedereen het eens is, maar gevoelens en meningen, die heb je meestal persoonlijk. Waarom verschillen sommige mensen van mening over bepaalde dingen? Is het ook zo dat feiten altijd feiten zijn? Of kunnen mensen het ook oneens zijn over feiten? Waarom is dat?*

Aandachtspunten:
Als kinderen moeite hebben met het lezen van woorden, dan kunt u sommige woorden met tekeningetjes illustreren. Een variatie op deze werkvorm (die wat meer tijd kost) is om kinderen zelf een eigen woordweb te laten maken, of dat in kleine groepen te laten doen. De resultaten kunnen naar behoefte plenair of in meer veilige groepen worden besproken. Dit kan in multiculturele klassen een oplossing zijn als men specifieke groepen kan samenstellen waarin het gesprek wat makkelijker kan plaatsvinden.
Men kan minder taalvaardige kinderen eventueel laten werken met tekeningen of collages in plaats van met tekst.

Nabespreking:
Als u denkt dat kinderen moeite zullen hebben de feiten en de meningen van elkaar te onderscheiden, dan kunt u deze nabespreking voor bereiden door bij het samenstellen van het woordweb zelf reeds de feiten en meningen in verschillende kleuren op te schrijven. Na de oefening kunt u dan vragen of kinderen kunnen raden waarom u sommige woorden in één kleur en andere woorden in een andere kleur hebt opgeschreven. Waarna u het onderscheid tussen feiten en meningen kunt gaan uitleggen. Zo mogelijk kan de leerkracht bij de nabespreking nader ingaan op waarom mensen vaak stereotype beelden hebben over dingen waar ze niet zoveel mee te maken hebben. Zaken die mensen alleen maar van een afstand waarnemen, worden vaak gestereotypeerd en uitvergroot in iemands herinnering opgeslagen. Er hoeft hier niet uitgebreid op in te worden gegaan in deze les. Maar u kunt wel verkennen hoever u kunt gaan met dit onderwerp bij deze groep.

Verhaaltjes leefvormen

Thema: Leefvormen; inleven	**Niveau:** 11 - 12 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** zes grote vellen papier
Leerdoelen kinderen: De kinderen hebben zich ingeleefd in de diversiteit in leefvormen en geprobeerd hun eventuele stereotype of oppervlakkige beelden van diverse leefvormen in te vullen met meer concrete en werkelijke beelden van die leefvormen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht heeft de kinderen gestimuleerd om actief te fantaseren over hoe het is om in diverse leefvormen te leven. De leerkracht doorbreekt een aantal stereotypen bij kinderen.

Tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Uitleg	*We gaan nu in kleine groepjes een verhaaltje schrijven over leefvormen. Ik deel jullie in zeven groepjes in en elke groep krijgt een groot vel. Elke groep krijgt een leefvorm. Bespreek met elkaar hoe de mensen in die leefvorm met elkaar leven. Fantaseer er maar bij wie er werkt of niet werkt, of er kinderen zijn en of ze dat leuk of vervelend vinden, wat voor werk doen ze, wie is er thuis en wie doet welke huishoudkarweitjes, hoe is hun dagindeling, wat eten ze en wanneer, wie doet de boodschappen? Misschien heb je zelf nog wel andere gedachten die interessant zijn om te melden over zo'n leefvorm. Schrijf samen een verhaal op jullie grote vel. Jullie hebben een half uur om een verhaal te schrijven.*
0:05	Organisatie	Uitdelen 6 grote vellen	
0:07	Uitvoering	In subgroepjes per leefvorm schrijven kinderen een kort verhaal over hoe het is om zo te leven. Loop rond en begeleidt door vragen.	*Hoe stel je jezelf voor dat deze mensen leven? Bedenk maar eens: hoe laat staan ze op? Wat eten ze als ontbijt? Wat gaan ze dan doen? Als ze weg gaan, wat gaan ze dan doen? Hebben ze een taakverdeling? Wie doet wat? Waarom? Hoe hebben ze dat afgesproken? Vinden ze dat leuk of vervelend? Wat doen ze in het weekend, en op vakantie?*
0:35 0:45	Nabespreking	Verhalen ophangen, voorlezen en korte reacties.	*Waarom hebben jullie deze dingen opgeschreven? Hebben jullie dit opstel geschreven met een concreet voorbeeld in je hoofd, of heb je het gefantaseerd? Waarom denk je dat het zo zou gaan? Dat is leuk bedacht.*

Aandachtspunten:
De verhaaltjes kunnen verlevendigd worden met collages of tekeningen. Dit kan vooral in minder taalvaardige groepen een nuttige aanvulling zijn. Als u deze werkvorm veilig wil houden kunt u kinderen die (te) grote moeite hebben met alternatieve leefvormen indelen in groepen over leefvormen waar zij relatief veel van weten. In het plenaire verslag komt de beeldvorming dan wel naar voren, maar u kunt kinderen dan de ruimte geven om zich daarbij passief op te stellen. Pas wel op dat u uit "beschermingsoverwegingen" niet bestaande afweer van sommige leefvormen in stand houdt, want dan werkt deze les contraproductief.
Als de groep reeds erg veilig is en u wilt meer de nadruk leggen op de fantasie en de verbreding van het perspectief, dan kunt u juist het omgekeerde doen en kinderen plaatsen in groepjes met leefvormen waar ze zelf weinig ervaring hebben. Hierdoor zal de nabespreking waarschijnlijk meer levendig worden.

Nabespreking:
Probeer bij de gegeven associaties na te gaan waar kinderen die vandaan hebben en wat de achtergrond is van waaruit kinderen bepaalde dingen hebben verteld. Probeer een verbinding te leggen met hun eigen emotie en hun eigen mening en contrasteer die met andere meningen. Maar blijf de aandacht houden bij de eigen mening van het kind.

Bijeenkomst: bovenbouw - les 3

Doelen:
- Men heeft verschillen bij anderen onderzocht en gewaardeerd.

In deze derde les ligt de nadruk niet meer op de eigen situatie, maar op andermans situatie en beeldvorming in de media. De interesse naar wat anderen vinden wordt opgewekt en gebruikt. Men vormt zich een mening over wat anderen vinden.

Werkvormen:
- Bespreken van thuis gelezen boeken
- Beelden van leefvormen (45 min.)
- Voorbereiden interview leefvorm (35 min.)

Variaties:
- In Islamitische scholen waar het niet is toegestaan afbeeldingen van mensen te maken kan de collage worden vervangen door een rollenspel (zie ook suggesties voor de verwerking van het gelezen boek in de vorige les).
- Men kan het interview met diverse leefvormen in de volgende les laten vervallen, waardoor ook de voorbereiding in deze les overbodig wordt.
- Men kan de les uitbreiden met een extra oefening om open vragen te leren stellen ten behoeve van het interview. Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van een variatie op het radiospelletje "Zeg eens uh", maar dan in de vorm van "Zeg eens ja of nee". Laat twee leerlingen elkaar interviewen en neem de tijd op. Het paar dat het langst open vragen kan stellen en antwoorden kan geven (en geen "ja" of "nee" zegt) heeft gewonnen.
- Men kan kinderen elkaar laten interviewen over de leefvorm waarin zij leven.

Huiswerk:
- In subgroepjes ouders en bekenden interviewen over hun leefvorm. (Goede afspraken maken met kinderen, eventueel briefje meegeven.)
- Leerkracht: (na)bellen met te interviewen personen met (minder gangbare) leefvorm om afspraak te bevestigen.

Beelden van leefvormen

Thema: Leefvormen; mening van anderen	**Niveau:** 11 -12 jaar
Tijdsduur: 35 minuten	**Nodig:** tijdschriften, vellen papier, lijm
Leerdoelen kinderen: De kinderen hebben zich georiënteerd op de beeldvorming over verschillende leefvormen in de media. Zij beseffen dat sommige leefvormen soms hoger of lager worden gewaardeerd dan andere vormen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht helpt de kinderen om een onderscheid te zien tussen eigen mening en die van anderen. De leerkracht relativeert de gekleurde aandacht voor bepaalde leefvormen in de media.

Tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Uitleg	*We gaan zeven platen maken met beelden van de zeven leefvormen. Dit noemen we een collage. Misschien kan je in de tijdschriften niet altijd een plaatje vinden van twee mensen bij elkaar en misschien zijn bepaalde leefvormen niet te vinden. Dat is niet erg, want je kunt ook gewoon twee losse figuren uitknippen en naast elkaar plakken.*
0:02	Organisatie	Klas in subgroepjes verdelen, tijdschriften en vellen papier geven.	*Elke groep maakt afbeeldingen van elk van de zeven leefvormen.*
0:05	Uitvoering	Kinderen maken collages	*Zoek plaatjes bij elkaar waarvan je denkt dat die echt bij elkaar passen en die de leefvorm uitbeelden die je gaat maken.*
0:30 0:45	Nabespreking	Wat lukte makkelijk, wat moeilijk en waarom?	*Welke leefvormen kon je compleet terugvinden in de tijdschriften? En welke niet? Hoe heb je dat opgelost? Welke figuren heb je gevonden om bepaalde leefvormen uit te drukken? En waarom heb je deze bij elkaar gezet?*

Aandachtspunten:
Het zal niet altijd makkelijk zijn om de goede leefvormen te vinden in de tijdschriften. In show- en roddeltijdschriften zullen kinderen vaak sterren naast elkaar kunnen vinden, in veel andere tijdschriften zullen ze misschien helemaal geen leefvormen of relaties zien. Het zal ingewikkelder zijn om plaatjes van homo en lesbische leefvormen, woongroepen of uitgebreide families te vinden. Ook kan het zijn dat gekleurde mensen minder vaak worden afgebeeld in tijdschriften. Zorg bij de voorbereiding daarom zo mogelijk ook voor een aantal tijdschriften waarin een grotere variatie aan leefvormen uitgehaald kan worden. Denk aan tijdschriften uit andere landen (vragen aan ouders) en migrantenbladen. Mogelijk kunnen ook exemplaren van het (homo)jongerentijdschrift Expreszo, van het COC tijdschrift XL, van Opzij, de Gay Krant of van Squeeze worden neergelegd, of kunnen daaruit minder blote plaatjes worden geselecteerd.

Nabespreking:
De nabespreking kan beginnen met het procesmatig nagaan hoe het knippen en plakken is gelukt en of het makkelijk of moeilijk was om bepaalde leefvormen te vinden.
Een tweede stap kan zijn om de beeldvorming in de media en de keuze van de kinderen daaruit ter discussie te stellen. Deze keuzes en de beeldvorming zeggen veel over hoe de omgeving denkt over leefvormen.
Een van de conclusies zou kunnen zijn, dat in Nederlandse tijdschriften mensen steeds meer alleen voorkomen en steeds minder als paren worden voorgesteld. Een andere conclusie kan zijn dat homo en lesbische leefvormen, woongroepen en uitgebreide families minder vaak worden afgebeeld. Er kan worden besproken of dat (alleen) is omdat deze minder vaak voorkomen of dat er ook andere redenen voor zijn, zoals een lagere waardering voor die leefvormen. Hoe denken de kinderen daar zelf over?

Voorbereiden interview leefvorm

Thema: Leefvormen; respect	**Niveau:** 11 -12 jaar
Tijdsduur: 35 minuten	**Nodig:** vel papier, zonodig schrift
Leerdoelen kinderen: De kinderen hebben geleerd vragen te formuleren waarmee ze volwassenen kunnen interviewen over hun manier van leven. De kinderen hebben geleerd om hun eigen belangstelling om te zetten in zinvolle vragen, die informatie opleveren.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht heeft gezorgd dat de vragen niet te oppervlakkig worden. De leerkracht heeft kinderen geholpen hun interesse om te zetten in leuke en zinvolle vragen, die het interview een goede dynamiek kunnen geven.

Tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Uitleg	*In de volgende les zullen we iemand met een bepaalde leefvorm gaan uitnodigen en de bedoeling is dat jullie hem gaan interviewen. Verder is het de bedoeling dat jullie als huiswerk je eigen ouders, of buren, of kennissen gaan interviewen en dat jullie daar de volgende keer kort verslag van doen.*
0:02	Organisatie	Verdeel klas in enkele subgroepen, geef elk een vel papier	*Vandaag gaan we het interview voorbereiden. Ik verdeel jullie in een aantal subgroepen en in elke subgroep gaan we vragen bedenken. Daarna gaan we de vragen die jullie bedacht hebben, met elkaar vergelijken.*
0:05 0:15	Uitvoering	Algemene vragen laten voorbereiden door kinderen. Halverwege tijd kinderen per subgroep een leefvorm toebedelen en vragen specifiek voor die leefvorm vragen te bedenken.	*Jullie krijgen 20 minuten om deze vragen voor te bereiden. Bedenk eerst algemene vragen. Halverwege de tijd zal ik nog een extra opdracht geven.* *Ik geef nu elke subgroep de opdracht om de vragen specifiek te maken voor een bepaalde leefvorm. Dus voor deze eerste groep wil ik vragen of jullie een relatie tussen een man en vrouw in gedachten willen nemen en daarvoor een aantal vragen willen bedenken, die speciaal voor hen zijn. En voor deze groep, nummer 2, wil ik dat jullie vragen bedenken voor een leefvorm van een man alleen (en zo door voor alle leefvormen).*
0:25 0:35	Nabespreking	Plenaire rapportage. Doorvragen naar of specifieke vragen per leefvorm anders zijn en waarom. Vragen in schrift laten opschrijven.	*We gaan nu in de kring zitten. Vertel kort wat jullie vragen waren. Ik schrijf ze op het bord. Had iedereen dezelfde algemene vragen?* *Nu gaan we naar de specifieke vragen per leefvorm. Was het moeilijk om deze vragen te formuleren? Waren de vragen anders dan als je ze in het algemeen stelt? En hoe kwam dat? Schrijf ze ook op het bord. Zijn de vragen van de ene leefvorm ook toepasbaar op die van een andere leefvorm? Waarom wel of niet?*

Aandachtspunten:
Een van de manieren om kinderen zinvolle vragen te leren stellen is om het verschil uit te leggen tussen open vragen (of "wie, wat waar, hoe vragen") en gesloten vragen ("ja of nee" vragen). Open vragen zijn vragen waar je geen "ja" of "nee" op kun antwoorden. Dit zijn de vragen die bijvoorbeeld beginnen met: hoe, waarom, wat, op welke manier. Een andere manier om kinderen te leren zinvolle vragen te stellen is hun te vragen of ze het antwoord al weten. Als ze het antwoord al weten is het wellicht geen zinvolle vraag. De achterliggende bedoeling van deze oefening is vooral weer om nieuwsgierigheid te wekken naar andere leefvormen.

Nabespreking:
Het beste is om een aantal aantekeningen op het bord te maken van belangrijke vragen. Maak daarbij in eerste instantie een onderscheid in algemene vragen en specifieke vragen per leefvorm en behandel eerst de algemene en daarna de specifieke vragen.

Bijeenkomst: bovenbouw - les 4

Doelen:
- Men kan de waardering en de mening over leefvormen uiten met respect voor anderen.

De vierde les is een toepassingsles, waarbij de indrukken uit de eerste drie lessen worden toegepast in de vorm van vaardigheden. In deze les gaat het vooral om het toepassen door middel van het interview en het verslag doen van het interview.

Werkvormen:
- Interview leefvorm (45 min.)
- Individuele verslagen maken (30 min.)

PM
Zorg voor een aardigheidje voor de genodigde.

Variaties:
- Men kan het interview laten vervallen.
- Men kan het interview vervangen door een rollenspel waarbij een of enkele kinderen zich laten interviewen alsof zij de mensen zijn die zij zelf geïnterviewd hebben.

Huiswerk:
- Geen.

Interview leefvorm

Thema: Leefvorm; interview	**Niveau:** 11 - 12 jaar
Tijdsduur: 45 minuten	**Nodig:** iets te drinken voor de gast
Leerdoelen kinderen: De kinderen kunnen respectvol vragen stellen over de leefsituatie van iemand anders.	**Doelen leerkracht:** Zorg dat de gast zich vertrouwd en veilig voelt en met respect behandeld wordt.

Tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Introductie gast(en), iets te drinken aanbieden	*Gaat u hier maar even zitten, wilt u iets te drinken? We gaan allemaal in een kring zitten.*
0:05	Organisatie	In kring zitten; uitleggen procedure	*We hebben allemaal vragen voorbereid en interviews gedaan, maar één subgroepje heeft speciaal voor deze leefvorm vragen voorbereid. Dit subgroepje mag nu de eerste vragen stellen. Straks mogen de anderen ook vragen stellen.*
0:07	Uitvoering	Eerst vragen van voorbereidingsgroepje. Dan andere kinderen.	*(De kinderen stellen hun vragen, de gast(en) beantwoorden de vragen.)*
0:40 0:45	Nabespreking	Bedanken en afscheid nemen van gast(en). Korte reacties van kinderen.	*Volgens mij hebben we nu alle vragen gesteld. (Of: ik denk dat het nu tijd wordt om af te ronden, gezien de tijd). Hartelijk dank voor het interview en dat u zo openlijk alle vragen heeft willen beantwoorden. We vonden het allemaal erg leuk en nuttig.* *(Na het vertrek van de gasten)* *Hoe vonden jullie het? Hebben de gasten andere dingen verteld dan je had gedacht? Vond je dat er goede vragen werden gesteld? Vond je de antwoorden interessant? Waarom? Had je gedacht dat het anders was?*

Aandachtspunten:
Zorg dat de kinderen niet door elkaar gaan praten bij het vragen stellen. Houdt in de gaten of de kinderen ook de vragen stellen die zij van tevoren hebben voorbereid. Als kinderen met andere vragen komen is dat niet erg, maar als dan de voorbereiding van het interview geheel verloren gaat is dat ook jammer. Plan het interview zo dat de kinderen die het hebben voorbereid ongeveer tweederde van de tijd hebben en dat er voldoende tijd overblijft om de andere kinderen ook wat te laten vragen. Als u personen van een bijzondere leefvorm uitnodigt, bijvoorbeeld mensen van het COC, dan kan het nodig zijn (veel) ruimer tijd voor deze oefening in te ruimen. In dat geval zijn er meestal veel informatieve vragen en ontstaat ook vaak discussie.
Het is aardig om mensen die voor zo'n interview op school komen een kleine attentie te geven (bijvoorbeeld een boek- of platenbon). Vrijwilligers van voorlichtingsgroepen van het COC stellen vaak meer prijs op een geldbedrag (meestal circa fl.50,- of fl.75,- per dubbeluur) omdat zij met deze inkomsten het trainen en organiseren van hun groep bekostigen. Een recent overzicht van contactpersonen van voorlichtingsgroepen vindt u op het internet:
http://www.xs4all.nl/~empower/vl_adres.htm

Nabespreking:
In de nabespreking kunt u aandacht besteden aan de manier waarop de vragen werden gesteld en of die respectvol was. Aan een respectvolle houding heeft u ook al bijgedragen door uw voorbeeldgedrag tijdens het interview en door eventuele correcties van de kinderen. Als er correcties hebben plaatsgevonden kunt u deze nu nog een keer aan de orde stellen.

Individuele verslagen maken

Thema: Verwerking interview	**Niveau:** 11 - 12 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** vellen papier, kleurpotloden
Leerdoelen kinderen: De kinderen leren op een respectvolle manier een verslag maken van de interviews die ze hebben gedaan.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht helpt leerlingen om een goed verslag te maken van wat ze hebben gedaan.

Tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Uitleg	*We gaan nu een verslag maken van jullie interview. De bedoeling is dat het een kort opstel wordt met een of meer tekeningen erbij. Beschrijf wat je is opgevallen en hoe je het vond.*
0:02	Organisatie	Uitdelen papier	*We krijgen allemaal hetzelfde formaat papier, zodat we er achteraf een leuk boek of tentoonstelling van kunnen maken.*
0:05	Uitvoering	Schrijven verslag en illustraties	*Richtvragen voor het verslag:* *Wie heb je geïnterviewd? Welke leefvorm had deze persoon? Wat heeft hij / zij verteld over deze leefvorm? Wat was zijn / haar mening over deze leefvorm? Wat vond je er zelf van? Maak eventueel een tekening, bijvoorbeeld van het huis waar je geweest bent. Of van deze persoon, of van de gedachten die je had terwijl je interviewde.*
0:20 0:30	Nabespreking	Ophangen producten, van elkaar lezen, opmerkingen	*We hangen nu alle opstellen aan de muur en gaan ze lezen. Daarna kunnen we er reacties op geven. Wat vond je van de verslagen? Zijn ze ongeveer hetzelfde of verschillen ze nogal? Waardoor komt dat? Wat vind je ervan dat er zoveel verschillende soorten leefvormen zijn?*

Aandachtspunten:
Er kan een spanningsveld ontstaan tussen de creativiteit van de leerling om uit te drukken wat hij of zij van bepaalde leefvormen vond en tussen het respect dat u wilt dat ze opbrengen ten opzichte van bepaalde leefvormen. Het is niet altijd makkelijk om open en spontaan te zijn en tegelijkertijd respectvol je eigen mening naar voren te brengen. Coach de leerlingen daarbij.
Het verslag kan ook worden gebruikt als feedback naar de ouders. Vraag de kinderen daarvoor wel even toestemming en kondig het ook van te voren aan als u dit van plan bent.

Nabespreking:
Bij deze werkvorm kunt u de nabespreking beperkt houden tot een korte uitwisseling van impressies van leerlingen over elkaars verslag.

Bijeenkomst: bovenbouw - les 5

Doelen:
- De kinderen beseffen dat het goed uiten van waardering (positief of negatief en met respect) noodzakelijk is voor een goede omgang en samenleving.
- Ze beseffen ook dat een gebrek aan respect destructief is.

In deze bijeenkomst staat de synthese van voorgaande lessen centraal. Het gaat daarbij niet alleen maar om het onderzoeken van verschillen en het waarderen ervan, of het oefenen met respect, maar om in te laten zinken dat het onderzoeken van verschillen en het waarderen ervan en het met elkaar omgaan met respect een houding is die vanzelf zou moeten komen.

Werkvormen:
- Bespreken van thuis gelezen boeken
- Meningen over leefvormen (35 min.)
- Advies aan Fatima (30 min.)

Variaties:
- Elk van beide werkvormen kan eventueel worden weggelaten. "Wie woont met wie?" vereist minder schrijfvaardigheid, maar "Advies aan Fatima" kan ook worden aangepast als kinderen moeizaam schrijven.
- Men zou de hele les kunnen laten vervallen en in plaats daarvan enkele weken lang specifieke aandacht te besteden in het kringgesprek aan de toepassing van de geleerde vaardigheden.
- Overigens kan men dit ook doen zonder de les te laten vervallen.
- Men kan een vervolg aan dit pakket geven richting seksuele en relationele vorming met het pakket "Seksualiteit en relaties van de SLO en de Rutgers Stichting.

Huiswerk:
- Geen

Meningen over leefvormen

Thema: Leefvormen; meningsvorming	**Niveau:** 11-12 jaar
Tijdsduur: 35 minuten	**Nodig:** enquêteformulier
Leerdoelen kinderen: De kinderen leren hun eigen mening van die van anderen onderscheiden. De kinderen leren hoe zij de opgedane ervaringen met respect en diversiteit in een groepsgesprek kunnen toepassen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht gaat na in hoeverre doelen van voorgaande lessen bereikt zijn en of kinderen deze kunnen verbinden met hun context. Er is gelegenheid de doelen alsnog te bereiken of te verdiepen.

Tijd:	**Stap:**	**Actie:**	**Mogelijke tekst:**
0:00	Introductie	Uitleg	*We gaan deze les beginnen met een enquête. Ik deel die nu uit. Het is de bedoeling dat jullie deze individueel gaan invullen. Daarna gaan we erover praten.*
0:05	Organisatie	Uitdelen enquête	*Zie bijlage.*
0:07	Uitvoering	Enquête invullen	
0:15 0:35	Nabespreking	Maak een score op het bord. Inventariseer redenen voor het invullen. Emoties en feiten onderscheiden. Eigen mening en andermans mening onderscheiden.	*Wat vindt je van deze stelling?* *Is dat je eigen antwoord anders dan die van een ander?* *Waarom denk je dat dit zo is? Waarom vind je dit?* *Waarom vinden anderen dat?* *Waarom is er verschil tussen die meningen?*

Aandachtspunten:
Kinderen in de hogere klassen van het primair onderwijs zeggen vaak nog vrij blindelings na wat hun ouders vinden, of wat ze gehoord hebben van anderen. Het leren maken van onderscheid tussen hun eigen en andermans mening moet zorgvuldig worden aangepakt. Het moet niet ontaarden in kritiek maar in nuancering. In veel niet-Nederlandse culturen is het onbeleefd en onrespectvol om kritiek te hebben, zeker als kind op volwassenen, op ouders of op ouderen in het algemeen. In veel culturen worden eigen meningen niet expliciet (met woorden) of minder rechtstreeks uitgedrukt dan in de Nederlandse cultuur. Dat hoeft geen probleem te zijn, maar het is wel nodig als kinderen dat beseffen en leren hoe zij dat kunnen uitleggen aan mensen die er anders mee omgaan. Dit zijn interculturele vaardigheden.
Let op de tijd wat de oefening betreft. Het kan zijn dat het bespreken van zes vragen binnen deze tijd teveel is. Het kan ook zijn dat de vragen die op het bijgeleverde formulier staan niet voor uw klas geschikt zijn. In dat geval kunt u zelf een aantal aanvullende stellingen bedenken die u meer bij de situatie in uw klas vindt passen. Let daarbij wel op de doelstelling van deze werkvorm.

Nabespreking:
Het gaat bij de nabespreking van deze enquête met name om het ontrafelen van wat er achter snel gegeven meningen zit. Probeer daarbij zo mogelijk niet slechts op een technische manier emoties en feiten te onderscheiden en te informeren naar eigen en andermans meningen. Probeer vooral ook om warme belangstelling, integriteit, nieuwsgierigheid en interesse te tonen en daarmee een voorbeeld van goede omgang met diversiteit en interculturaliteit te zijn.

Enquête "Meningen over leefvormen"

1. In Nederland kan iedereen de relatie of leefvorm kiezen die hij of zij zelf wil.

Mijn antwoord:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

Wat ik vaak hoor van anderen:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

2. Mensen die van elkaar houden zouden eerst een tijdje moeten gaan samenwonen voor ze gaan trouwen.

Mijn antwoord:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

Wat ik vaak hoor van anderen:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

3. Het is niet goed om al seks met elkaar te hebben voor je trouwt.

Mijn antwoord:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

Wat ik vaak hoor van anderen:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

4. Als ik verliefd zou worden op iemand, dan zou ik dat, als het serieus wordt, vertellen aan mijn vrienden en ouders.

Mijn antwoord:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

Wat ik vaak hoor van anderen:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

5. Als ik verliefd zou worden op iemand die net als ik een jongen / meisje is, dan zou ik dat (als het serieus wordt) vertellen aan mijn vrienden en ouders.

Mijn antwoord:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

Wat ik vaak hoor van anderen:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

6. Ik wil liever niet afwijken van de gemiddelde leefvorm in Nederland: een leuke man of vrouw, 2 kinderen en een hond of poes.

Mijn antwoord:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

Wat ik vaak hoor van anderen:
O mee eens
O niet mee eens
O weet niet

Advies aan Fatima

Thema: oefenen met diversiteit en respect	**Niveau:** 11-12 jaar
Tijdsduur: 30 minuten	**Nodig:** bord, papier of schrift
Leerdoelen kinderen: De kinderen leren nadenken over hoe mensen twijfels kunnen hebben rond diversiteit en eigen keuzes. De kinderen kunnen op een respectvolle manier anderen adviseren en ondersteunen.	**Doelen leerkracht:** De leerkracht krijgt inzicht in hoe kinderen omgaan met twijfels en ondersteuning van elkaar. De leerkracht bedenkt hoe hij deze informatie kan gebruiken bij het creëren van een veilige sfeer in de groep.

Tijd:	Stap:	Actie:	Mogelijke tekst:
0:00	Introductie	Uitleggen dat Fatima, die (nog) niet zoveel met jongens uit wil, graag een advies wil hebben.	*We gaan nu een advies schrijven aan Fatima. Fatima heeft het moeilijk. Het lijkt haar helemaal niet zo leuk om met jongens uit te gaan. Ze gaat veel liever samen met haar vriendinnen op stap. Nu heeft ze gelezen dat ze dan wel eens homoseksueel of lesbisch kan zijn, dat vindt ze raar, want ze vindt jongens wel leuk, maar ze wil er eigenlijk voorlopig nog niet te veel mee omgaan en zeker niet mee vrijen. Ze wil graag van anderen horen wat zij daarvan vinden. Schrijf nu een brief aan Fatima, waarin je vertelt wat jouw mening en ervaring is.*
0:03	Organisatie	Op bord voorbeeld van een brief. Zonodig uitdelen van briefpapier.	*Ik zet op het bord een manier waarop je de brief aan Fatima kan indelen. Pak je schrift of een blaadje en ga daarop een brief maken.*
0:05	Uitvoering	Laten schrijven adviesbrief aan Fatima.	*Jullie hebben ongeveer 10 minuten om deze brief te schrijven. Doe maar alsof Fatima een goede vriendin van je is en dat je haar het beste advies wil geven dat je kunt bedenken.*
0:15 0:30	Nabespreking	Uitwisseling adviezen. Eventueel op bord schrijven. Bespreek welke de beste adviezen zijn en waarom.	*Kan iemand voorlezen wat hij of zij aan Fatima heeft geschreven? Dat is een heel goed advies. Zijn er nog meer mensen die dit advies bedacht hadden? Zijn er nog andere mensen die een ander advies bedacht hadden? Lees je brief maar voor. We hebben nu een heleboel adviezen. Welke denken jullie dat de beste adviezen zijn? Waarom zijn dat goede adviezen? Als je nu zelf zo'n advies zou krijgen, zou je dan tevreden zijn? Hoe zou je jezelf voelen als je zo'n advies kreeg? Stel eens dat Fatima een echte vriendin van je is. Dan schrijf je natuurlijk geen brief, dan ga met haar praten. Hoe zou je dat aanpakken?*

Aandachtspunten:
Het is niet de bedoeling dat de brieven heel erg lang worden maar ook niet te kort.
Loop tijdens het schrijven rond en geef kinderen feedback.
Als het voorbeeld over homo of lesbisch zijn voor uw klas te ver gaat, raden wij u aan om de suggestie dat Fatima misschien lesbisch zou zijn achterwege te laten. In plaats daarvan kunt u een meer op uw klas inspelend thema toevoegen, bijvoorbeeld dat ze jongens een beetje kinderachtig vindt of te macho. Of dat Fatima juist wel graag met jongens wil omgaan, maar dat haar ouders dat vervelend zouden vinden of haar de omgang verbieden.

Nabespreking:
Hoewel de structuur van de nabespreking (met adviezen op het bord) de aandacht vooral richt op de inhoud van de adviezen, moet u er in de nabespreking goed op letten dat u ook de houding en meningen van de kinderen inventariseert. Stel dit na enige tijd ook aan de orde in de nabespreking.
Als een kind een "aardig" advies wil geven, maar eigenlijk zelf homo of lesbisch zijn maar niks vindt, of een uitgaansverbod van Fatima's ouders niet serieus kan nemen, zal het advies in werkelijkheid niet goed overkomen.

Bijeenkomst: bovenbouw - presentatie aan ouders

Onderdeel van ouderavond

Doelen:
- De ouders worden op een luchtige manier geïnformeerd over wat kinderen in deze lessenserie hebben gedaan.

Werkvormen:

- Tentoonstelling verslagen

Stel de verslagen van de interviews ten toon. Geef indien gewenst de mogelijkheid te reageren via een flap voor opmerkingen of via een anonieme ideeënbus.

- Plenair praatje

Vertel iets over de opzet van de lessen en over hoe de kinderen hebben gereageerd. Leg uit dat de school het belangrijk vindt om met de ouders samen te werken als het gaat over dit soort opvoedkundige onderwerpen.
Vraag indien gewenst of ouders iets gemerkt hebben van de lessen en het huiswerk en hoe de ervaring was.

- Voorbeelden van ervaringen

Laat een of enkele ouders iets vertellen over hun ervaringen, bijvoorbeeld met geïnterviewd worden, met voorlezen of met anderszins geconfronteerd te zijn met het thema.

- Opinion poll

Maak een kleine enquête om de mening van de ouders te peilen. Leg uit dat dit een manier is om de banden tussen school en ouders nauwer aan te trekken. Vragen die u zou kunnen opnemen:
- Heeft u iets gemerkt van deze lessen (zo ja hoe)?
- De bedoeling van de lessen is om onderlinge tolerantie en respect te bevorderen. Vindt u het een goed idee dat de school met dit onderwerp aan de slag is?
- Doet u thuis wel eens iets aan dit onderwerp? Hoe praat u daarover?
- Bestaat er veel diversiteit aan leefvormen en soorten relaties in uw omgeving die aanleiding geeft tot gedachten of discussies?
- Vindt u het prettig of interessant om eens met ons van gedachten te wisselen over hoe we tolerantie en respect binnen de school en in de wijk kunnen bevorderen?

Huiswerk leerkrachten:
- Vraag van tevoren aan enkele geïnterviewden of leesmoeders of zij op een ouderavond iets over hun ervaringen willen vertellen, spreek een datum en tijd af.
- Maak een tentoonstelling van gemaakte materialen.

Deel IV

Aanvullende suggesties

Tips bij de invoering

Door tijdgebrek, reorganisaties en uitval kan het soms moeilijk zijn om nog aandacht te hebben voor nodige onderwijsinhoudelijke vernieuwingen. Hierbij een paar, hopelijk ondersteunende tips uit de praktijk.

Tip 1: Doe de volgende stap

Maak de vernieuwingen niet te radicaal, maar één stap verder dan school of leerkracht is. Begin bij voorkeur niet met de invoering van voor u compleet nieuwe programma's maar werk aan verbeterende elementen in bestaande praktijken. Anders loopt u het risico te blijven steken in eenmalige experimenten.

Tip 2: Houd het concreet

Als men aan relatief ingewikkelde vernieuwingen rond respect, emancipatie en anti-discriminatie wil werken, zal men ergens concreet moeten beginnen. Bijvoorbeeld met bijscholing van leerkrachten op een aantal elementaire vaardigheden, zoals het KPC doet met het pakket "Sociaal-emotionele ontwikkeling: een zorg voor de school"[1]. Of men kan beginnen met kleinschalige experimenten met een relevant thema.

Tip 3: Maak goed gebruik van uw innovatieve ruimte

Vernieuwingen in een organisatie, zoals een school, worden niet klakkeloos geaccepteerd. Er zijn altijd voorlopers en achterblijvers bij de acceptatie van nieuwe ideeën. Een *achterblijver* is geen slechte persoon of leerkracht; het kan zijn dat zo iemand op andere gebieden van onschatbare waarde is voor de school en de kinderen. Alleen moet men bij innovaties dergelijke personen niet voorop laten lopen. Persoonlijke inzet en betrokkenheid zijn van essentieel belang bij vernieuwingen. Overleg daarom met uw team wie de geschikte personen zijn om als *voorlopers* op een bepaald terrein te gaan functioneren in het team.

Tip 4: Oefen geduld en ga stap voor stap

Nieuwe ideeën worden doorgaans niet meteen en ongewijzigd overgenomen. Men onderscheidt diverse fasen die een vernieuwing meestal doormaakt:

- *oriënteren* (onderling overleg over of dit een interessant en uitvoerbaar idee lijkt),
- *adopteren* (men gaat achter een al dan niet enigszins gewijzigd concept staan,
- *invoeren* (het concept wordt uitgeprobeerd, verbeterd en aangepast aan de bestaande werkwijze), en
- *inbouwen* (het aangepaste idee wordt als routine ingevoerd in de dagelijkse werkzaamheden).

Zowel de leerkrachten zelf als de school als geheel maken deze fasen min of meer in deze volgorde door. Heb daarom geduld met het invoeren en bekijk geregeld waar de leerkrachten, de schoolmanagers en het team en de school als geheel zitten.

Tip 5: Concentreer op de inhoud

Veel innovaties gaan ten gronde aan overmatige aandacht voor de organisatorische en beheersingsaspecten en aan te weinig aandacht voor inhoudelijke aspecten. De inhoudelijke aspecten zijn - mits goed besproken - de belangrijkste motivatie om te vernieuwen. Houdt daarom teambesprekingen over organisatorische aspecten zo kort mogelijk, bijvoorbeeld door veel zaken buiten plenaire bijeenkomsten te regelen of voor te bereiden. Reserveer kostbare gemeenschappelijke tijd zoveel mogelijk voor inhoudelijke uitwisseling en discussie.

[1] Dit pakket is bedoeld voor externe begeleiders van basisscholen.

Oriëntatie op veiligheid in de school

Bij de thema's respect en leefvormen kan het zijn dat de school als geheel nog niet *veilig* genoeg is om aan zo'n thema aandacht te schenken. Het procesmanagement voortgezet onderwijs heeft een schetsmatige analyse gemaakt van de fasen waarin een school zich kan bevinden op weg van volledig onveilig naar zeer veilig. In deze analyse maakt men onderscheid tussen vier fasen. Deze fasen hebben wij hier enigszins bewerkt.
Herkent u uw school in een van deze fasen? Dan is dat wellicht een hulpmiddel om te bepalen op welk veiligheidsniveau u de invoering van deze vernieuwing kunt inzetten.

Fase 1: Ontkennen

De meest onveilige situatie is de fase waarin scholen ontkennen dat gebrek aan respect bij hen een probleem is. Zulke scholen ontkennen vaak dat diversiteit een belangrijk thema is, of dat er onveiligheid bestaat. Men zal daarom niet graag energie willen steken in extra maatregelen. Vaak bestaan er op "ontkennende" scholen wel enkele noodmaatregelen, maar die worden alleen ingezet als een conflict of probleem escaleert. Sociale en emotionele zaken worden als strikt persoonlijk benoemd en in het schoolbeleid genegeerd. Voorlopers op het gebied van tolerantie en het leren omgaan met diversiteit worden bij hun eventuele experimenten meer gedoogd dan gedekt of ondersteund door de schoolleiding.

Fase 2: Bewust worden

In een volgende fase realiseert men zich dat er een aantal problemen bestaan en begint men met het opzetten van vangnetvoorzieningen. Bijvoorbeeld het opnemen van sociale en emotionele knelpunten in het leerlingvolgsysteem, het experimenteren met kringgesprekken of met korte lessenseries of het formuleren van een aantal regels en maatregelen. Het schort doorgaans nog wel aan samenhang. De uitvoering gaat niet automatisch maar moet flink worden aangejaagd door de schoolleiding of door voorlopers met dekking van de schoolleiding.

Fase 3: Verantwoordelijkheid nemen

Voor meer automatische uitvoering en draagvlak komt aandacht in de derde fase. Dan realiseert men zich dat er naast 'vangnetten' structurele aandacht voor veiligheid nodig is. Er wordt niet alleen door de schoolleiding maar ook steeds meer vanuit het team actief gewerkt aan meer samenhang in de maatregelen. Preventie en voorlichting krijgen meer aandacht en er wordt gewerkt aan integratie van veiligheid en diversiteit in lesprogramma's en in de school als geheel. Al doende leert men nu dat sociale verhoudingen en de eigen emoties en attitudes bij dit werk een belangrijke rol spelen. Niet alle leerkrachten of schoolleiders zijn er echter aan toe om het gesprek daarover met collega's aan te gaan.

Fase 4: Integreren van veiligheid

In de meest optimale veiligheidssituatie gaat de meerderheid van de schoolbevolking het gesprek over de eigen positie en rol binnen de veiligheid van de school aan. Er is sprake van een vanzelfsprekende en voortdurende uitwisseling van ervaringen en gesprekken over hoe de sfeer op school verbeterd kan worden. Expliciete regels en codes worden nu minder belangrijk omdat het sociale proces de drager van de veiligheid is geworden.

Tips bij het betrekken van ouders

Uit het vooronderzoek naar dit pakket blijkt dat ouders vinden dat opvoeding gedeelde taak van ouders en school is. Dit geldt overigens vooral voor autochtoon Nederlandse ouders; strenge moslims en christenen en Hindoes vinden vaker dat de school een verlengstuk van ouderlijke opvoeding en op basis van Koran, Bijbel of traditie moet zijn. Fundamentalistische ouders houden daarbij weinig rekening met het feit dat dit niet haalbaar of zelfs maar wenselijk is in een pluriforme en multiculturele samenleving.

Scholen zijn vaak onzeker over de verdeling van de opvoedingstaak tussen school en ouders. Bij twijfels kiezen ze soms voor "veilig" door thema's die discussie kunnen oproepen niet aan de orde te stellen. Ouders zullen dit niet op prijs stellen. Die willen volledige informatie en een visie van de school. Het is dus nodig is de discussie met ouders aan te gaan.
Introductie van alle vernieuwingen bij ouders is echter ondoenlijk. Hoe men vernieuwingen, waaronder deze, introduceert, hangt mede af van de traditie van de school.

Tip 1: Formuleer een visie van de school

Een pluriforme samenleving heeft ruimte voor diversiteit nodig. Betekent dat alle normen en waarden gelijkelijk waarderen? Of zijn sommige waarden belangrijker dan andere? Een schoolvisie die past bij dit pakket zou kunnen zijn: "Wij willen vooral de diversiteit van de samenleving laten zien en leren daarmee om te gaan. Dit is de taak van een school in pluriforme omgeving. Respect jegens elkaar waarden en leefwijze zijn een basis voor veiligheid binnen onze samenleving. Door een bepaalde waarde boven andere te stellen veroorzaken we gebrek aan wederzijds respect, marginalisering en uiteindelijk leidt dat tot pesten, discriminatie en geweld. Dat willen wij helpen voorkomen."

Tip 2: Informeer onder ouders wat hun uitgangspunten en belangen zijn

Vaak is er niet zoveel contact tussen de school en met name ouders die eerste generatie migrant zijn. Deze ouders hebben verwachtingen van de school die zijn gebaseerd op ervaringen in thuisland. Maar ook lesbische of homo-ouders hebben specifieke verwachtingen over hoe de school zal omgaan met de veiligheid van hun kind. Het is interessant en relevant om bij diverse ouders te informeren welke problemen zij ervaren bij discriminatie en bij de omgang met de diversiteit van deze samenleving. In zo'n gesprek kan de school haar visie verhelderen en zonodig op onderdelen verbeteren om meer helderheid en draagvlak te bereiken. In sommige bevolkingsgroepen (met name de Turkse) kan het goed zijn om te spreken met vertegenwoordigers van de gemeenschappen. Zorg wel dat de school vooraf enig zicht heeft op wie men gaat spreken en of deze vertegenwoordigers open staan voor dit soort vernieuwingen.

Manieren om de ouders te betrekken

Hieronder vindt u negen suggesties voor het betrekken van ouders in oplopende volgorde (Van minder naar meer betrokken). U zult zelf een keuze moeten maken die optimaal is voor uw school en uw situatie.

- **Huisbezoeken afleggen voorafgaand aan de uitvoering van een lessenserie**

Vooral geschikt als u vermoedt dat er een beperkt aantal ouders is dat problemen zal ervaren met deze lessenserie (bijvoorbeeld ouders met een streng geloof), of als er problemen te voorzien zijn met specifieke kinderen (bijvoorbeeld van lesbische ouders).

- **Melden op rapportbesprekingen met ouders voor de lessen** ("tafeltjes" avonden)

Voordelen: Weinig tijdsintensief en mogelijkheid tot selectie van ouders voor wie het relevant is. Koppel het thema zo mogelijk aan de voortgang van de ontwikkeling van het besproken kind en vraag het advies of de medewerking van ouders bij onderdelen van de uitvoering.

- **Bezoek subculturele leiders voorafgaand aan de uitvoering van de lessen**

Vooral van belang als er reden is te twijfelen aan het draagvlak onder grote groepen ouders (etnische gemeenschappen, geloofsgemeenschappen).

- **Melden in jaarplan**

Geschikt als men niet teveel aandacht wil besteden aan de introductie. Vooral handig als men al ervaring heeft met de uitvoering en als het een onderdeel van staand schoolbeleid is.

- **Melden van uitvoering lessenserie via een brief**

Kan geschikt zijn als men potentieel problemen verwacht en weinig tijd heeft. Men loopt wel het risico dat schriftelijke informatie snel misverstaan kan worden en dat sommige ouders niet (kunnen) lezen. Denk daarom goed na over wat u wilt mededelen en waarom, aan (betrouwbare) vertaling en aan een vraagbaak in de school voor als er vragen en opmerkingen komen.

- **Ouderavond (of onderdeel daarvan) vooraf**

Dit is een aardige manier om ouders te betrekken op een positieve manier. In de beschrijving van de lessenseries worden diverse suggesties gegeven.

- **Inschakelen contactouders**

Sommige scholen werken met contactouders[2]. Tijdens de lessenseries kunnen contactouders worden betrokken om met kinderen boeken te lezen, bij hand - en - span diensten om bepaalde werkvormen uit te voeren, bij de voorbereiding van ouderavonden over het thema of om contact te leggen met andere ouders.

- **Achteraf melden op rapportbesprekingen met de ouders** ('tafeltjes' avonden)

Met name geschikt als er uit de lessenserie interessante ervaringen komen rond individuele kinderen.

- **Ouderavond (of onderdeel daarvan) achteraf**

Tijdens alle lessenseries worden door kinderen enkele producten gemaakt. Deze kunnen bij wijze van afwisseling op een ouderavond worden tentoongesteld, of er kan op een meer actieve manier aandacht aan de ervaringen worden besteed. Leuk bij het betrekken van ouders, maar ook om de doelen van de lessenseries beter te bereiken.

[2] Zie ook: Ouders & Coo, "Contactouders in school", Driebergen/Den Haag 1997

Verbindingen en uitbreidingen

Kerndoelen

Het pakket sluit aan op de brede kaders van het primair onderwijs. In een aanvullende publikatie "Diversiteit en verschillen in leefwijzen in het primair onderwijs" gaan we nader in op de kerndoelen en voor de invoering daarvan belangrijke overwegingen. Hier volstaan wij door verwijzing naar dat dit pakket nauw aansluit op de kerndoelen voor "oriëntatie op mens en wereld". Binnen dit leergebied lenen de domeinen "gezond en redzaam gedrag" en "samenleving" zich nog beter dan in de oude kerndoelen voor onderwijs over omgangsvormen, leefvormen en seksualiteit.
Wij hebben gebruik gemaakt van het "Raamwerk seksuele vorming"[3] van de Rutgers Stichting bij de vertaling van kerndoelen naar een spiraalsgewijs leerplan. Uitbreiding van dit pakket naar andere vormen van emancipatie[4] of naar seksualiteit en gezondheid zijn goed mogelijk en gewenst.

Andere lesmethoden en -materialen

Het pakket sluit aan op diverse andere lesmethoden en materialen.
Het sluit het meest nauw aan op het pakket "Relaties & Seksualiteit" van het Instituut voor Leerplanontwikkeling SLO en de Rutgers Stichting. Dit pakket bestaat uit een map met diverse katernen rond omgangsvormen, relaties en seksuele ontwikkeling. Er wordt, net als in het "Leefvormen" pakket, gewerkt met suggesties voor onderbouw, middenbouw en bovenbouw.
Het pakket "Leefvormen" kan gezien worden als een module "omgangsvormen" bij of voorafgaand aan "Relaties & Seksualiteit". Er is overleg tussen Empowerment Lifestyle Services en de Rutgers Stichting over het verdergaand integreren van beide pakketten.
"Relaties & Seksualiteit" sluit op zich weer aan op het nog breder opgezette programma "Sociale redzaamheid en gezond gedrag" van EPN/De Ruyter. In dit programma vindt men onder meer de thema's "Ik, jij wij" (sociaal-emotionele ontwikkeling) en "Lijfstijl" (lichaamsverzorging) die nauw aansluiten op de hier behandelde thematiek.
Aanvullende suggesties voor werkvormen rond specifieke gezinsvormen kan men vinden in de lesdoos "Confetti" van het FIOM.

Overdracht aan collega's

Vooral voor leerkrachten die hun eerste ervaringen met dit thema willen overdragen aan collega's is het aan te raden om een logboek bij te houden, waarin zij of hij de ontwikkeling tijdens het verloop der lessen bijhoudt. Aan de hand van het logboek en de evaluatie kan de leerkracht dan bekijken in hoeverre de lessen goed zijn gegaan, waar ze verbeterd kunnen worden en wat het doen van de lessenserie zowel de leerlingen als de leerkracht opgebracht heeft. Punten van aandacht in het logboek kunnen zijn:

- welke werkvormen goed verliepen en welke minder
- reageerde de groep anders dan normaal
- gedroegen bepaalde kinderen zich opvallend gedroegen
- kwamen er na de les nog reacties van de kinderen kwamen (misschien een paar dagen erna)
- hoe ervoer de leerkracht zelf het les geven over dit onderwerp
- zijn de aangegeven doelen volgens de inschatting van de leerkracht bereikt zijn

waren de lessen zinvol volgens hem in het kader van het project etc.
De uitkomst van zo'n evaluatie kan eventueel ook gedeeld worden met het bestuur of ouders.

[3] Marneth, Anastasia: Seksuele vorming: een raamwerk voor opvoeders, leerkrachten en voorlichters. Rutgers Stichting, 's-Gravenhage. 1994
[4] Regiepunt Emancipatie in het Primair Onderwijs: Emancipatie in de hoofdstroom. Professioneel omgaan met verschillen tussen jongens en meiden in het primair onderwijs. APS/VSLPC, juli 1998

Tips voor externe ondersteuning

Training

- Bij dit pakket en voor training op het gebied van roldoorbreking, emancipatie en het tegengaan van homo en lesbische discriminatie: Empowerment Lifestyle Services (op aanvraag)
- Bij het pakket "Relaties & Seksualiteit" en voor algemene bijscholing over relaties en seksualiteit: Rutgers Stichting (op aanvraag of via landelijk aanbod van korte modules)
- In veel regio's bieden de onderwijsbegeleidingsdiensten ook cursussen en ondersteuning bij de invoering van dit soort pakketten. Informeer daarvoor bij de lokale onderwijsbegeleidingsdienst.

Invoering op schoolniveau

Empowerment Lifestyle Services heeft dit pakket met name geschreven om de invoering van dit thema op scholen te bevorderen. Daarom is er ook een speciaal aanbod ontwikkeld om scholen te helpen bij de invoering van dit pakket. Het ondersteuningstraject bestaat uit vier stappen:

1. Enkele gesprekken met schoolleiding en betreffende leerkrachten rond de planning van de invoering van de lessenserie.
2. Voorbereiding met de leerkracht over hoe de lessenserie zal worden ingevuld en hoe de feedback naar de school zal worden vormgegeven.
3. De leerkracht voert de lessen uit; de lessen worden met haar of hem zo nodig voor- en nabesproken.
4. Evaluatie met de leerkracht en de school.

Empowerment Lifestyle Services kan uw school voor deze ondersteuning een offerte of concept projectaanvraag toesturen. Met een projectaanvraag kan een school ondersteuning proberen te laten financieren door de gemeente, door het bestuur of door de provincie. Bij de invoering en het creëren van draagvlak werkt Empowerment Lifestyle Services samen met de stichting IPOTH, een multiculturele homo en lesbische organisatie die veel contact heeft met migrantengroepen waar openingen zijn voor intercultureel beleid en aandacht voor diversiteit in leefvormen.
Lokale organisaties kunnen soms ook een ondersteunende rol vervullen. Informeer daarvoor bij de lokale Anti Discriminatie Lijn, de GGD (Samen Leven project) en het RIAGG (afdeling preventie).

Invoering op regionaal niveau

Het NIGZ (Nederlands Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie) en Empowerment ontwikkelen invoeringsprojecten op regionaal niveau. Daarbij maakt het NIGZ gebruik van regionale netwerken, zogenaamde "Samen Leven" projecten, die meestal gecoördineerd worden door vertegenwoordigers van de GGD of van het RIAGG. Scholen of gemeenten die overwegen om dergelijke invoeringstrajecten te starten in een bepaalde regio kunnen contact opnemen met het NIGZ of Empowerment.
In sommige regio's zou de onderwijsbegeleidingsdienst ook initiatief kunnen ondernemen voor het opzetten van dit soort traject. Informeer daarover bij uw lokale onderwijsbegeleidingsdienst.

Adressen

Empowerment Lifestyle Services
Relevante contactpersoon: Peter Dankmeijer
Vinkenstraat 116-a 1013 JV Amsterdam, ☎ 020 - 421 32 06, 🖱 <empower@xs4all.nl>
Rutgers Stichting
Relevante contactpersoon: Sanderijn van der Doef
Oudenoord 170, 3515 EV Utrecht, ☎ 030 - 231 34 31, 🖱 <svddoef@worldonline.nl>
NIGZ - Samen Leven
Relevante contactpersoon: Aad Doorduijn
Postbus 500, 3440 AM Woerden, ☎ 0348 - 43 76 33, 🖱 <a.doorduijn@nigz.nl>

Tips voor jeugdboeken over diverse leefvormen

4-6-JARIGEN

Andel, Lydia van/Fredriks, Ineke
Kijk mij nou
(S.l.) : Nederlandse Onderwijs Televisie, 1996
27,50

Boie, Kirsten
Mamma houdt veel meer van Paultje! - Mamma houdt veel meer van Anne!
Rotterdam - Antwerpen : C. de Vries-Brouwers, 1995
24,90 – waarschijnlijk inmiddels uitverkocht

Boschmans, Denise
De baas in het hok
Hasselt : Clavis, 1991
12,50

Botte, Marie-France/Lemaitre, Pascal
Kaatje Cactusbloem en haar egel : Wie mij aanraakt, krijgt een prik (3e dr.) Antwerpen - Houten : Standaard/Van Reemst, 1996
16,90 - uitverkocht

Brandenberg, Aliki
Wat je voelt (2e dr.)
Antwerpen - Amsterdam : C. de Vries-Brouwers, 1987
26,90

Doef, Sanderijn van der
Ik vind jouw lief
Amsterdam : Ploegsma, Amsterdam, 1997
25,90

Galloway, Priscilla
Jennifer has two daddies
Toronto : Women's Educational Press, 1985
14,30

Janosch
Mamma, waar komen de kindjes vandaan?
Houten : Van Holkema & Warendorf, 1994
22,50 - uitverkocht

Johnson-Calvo, Sarita
A beach party with Alexis
Boston : Alyson Wonderland, 1993
8,10

Jurriens, Nini
Papa in de keuken
Tilburg : Zwijsen, 1978
10,95

Kromhout, Rindert
De twee vrienden
Tilburg : Zwijsen, 1995
14,50

Leach, Norman
Papa's nieuwe vriendin
Haarlem : J.H. Gottmer, 1992
18,90

McBratney, Sam
Raad eens hoeveel ik van je hou (2e dr.)
Rotterdam : Lemniscaat, 1997
14,90

Newman, Lesléa
Belinda's bouquet
Boston : Alyson Wonderland, 1991
16,20

Newman, Lesléa
Gloria goes to Gay Pride
Boston : Alyson Wonderland, 1991
21,50

Newman, Lesléa
Saturday is Pattyday
Norwich : New Victoria, 1993
16,40

Os, Erik van/Lieshout, Elle van
Jop is op de juf
Tilburg : Zwijsen, 1994
14,50

Osman, Trudy
Wanneer komt papa terug?
Hasselt : Clavis, 1990
21,50

Steenkiste, Bernard van/Verleyen, Karel
Hoe Wouter WOUTER werd : een verhaal over adoptie
Leuven - Amsterdam : Davidsfonds/infodok, 1992
27,50

Terlouw, Jan
Voor alle kinderen : De rechten van het kind
(2e dr.)
Rotterdam : Lemniscaat, 1989
22,50

Uleners, Gode-liva
El is zo blij met Els
Mechelen : Bakermat, 1993
11,90

Valentine, Johnny
The daddy machine
Boston : Alyson Wonderland, 1992
14,85

Velthuijs, Max
Kikker is verliefd (8e dr.)
Amsterdam : Leopold, 1996
22,50

Weninger, Brigitte
Dag pappa, tot ziens!
(S.l.) : Vier Windstreken, 1995
22,50

Zidrou
Yasmin
Amsterdam : Zirkoon, 1995
22,90 - uitverkocht

6-9-JARIGEN

Doef, Sanderijn van der
Ben jij ook op mij? : Een boek over seks voor jonge kinderen (2e dr.)
Amsterdam : Ploegsma, 1996
35,-

Hafkamp, Corrie
Verliefd op de meester
Tilburg : Zwijsen, 1996
16,95

Hokke, Henk
De meester zoent met de juf
Baarn : La Rivière &Voorhoeve, 1996
24,50

Jong, Trude de
Achter op de motor
Tilburg : Zwijsen, 1990
15,95

Kolk, Anton van der
Een beetje Indiaan
Amsterdam : Van Goor, 1994
24,90

Kooiker, Leonie
Een liefdesdrank voor Cindy
Tilburg : Zwijsen, 1996
17,50

Kooiker, Leonie
Stiekem verhuizen
Tilburg : Zwijsen, 1995
14,50

Kuijer, Guus
Het grote boek van Madelief (13e dr.)
Amsterdam : Querido, 1996
45,-

Leeuwen, Joke van
Het verhaal van Bobbel die in een bakfiets woonde en rijk wilde worden (7e dr.)
Amsterdam : Querido, 1996
14,95

MacLachlan, Patricia
Lieve, lange Sarah
Tielt : Lannoo, 1995
23,50

Petermeijer, Hans
Verliefd, wat een gedoe!
Tilburg : Zwijsen, 1996
17,50

Richter, Jutta
Prins Nieman die een andere naam heeft dan zijn vader
Amsterdam : Leopold, 1987
24,50

Verroen, Dolf
Allemaal de boom in
's-Gravenhage : Leopold, 1976
uitverkocht

Vriens, Jacques
De vader- en moeder-wedstrijd (3e dr.)
Nieuwe titel:
Vaders en moeders, hardgekookte eieren
Houten : Van Holkema & Warendorf, 1992
14,90

Vriens, Jacques
Ik ben ook op jou
Amsterdam : Van Goor, 1992
22,90

Weijters, Jacques
Ik wil dansen met jou
Tilburg : Zwijsen, 1996
16,95

9-12-JARIGEN

Degener, Volker W.
Gevallen met m'n fiets...
's-Gravenhage : Leopold, 1985
18,50

Doef, Sanderijn van der
Ben jij ook op mij? : Een boek over seks voor jonge kinderen (2e dr.)
Amsterdam : Ploegsma, 1996
35,-

Heyden, Haye van der
Kusjes (3e dr.)
Tilburg : Elzenga, 1996
25,95

Heyden, Haye van der
Strelen
Tilburg : Elzenga, 1996
24,95

Heyden, Haye van der
Zoenen (3e dr.)
Tilburg : Elzenga, 1996
25,95

Hichtum, Nienke van
Afke's tiental (56e dr.)
Alkmaar : Kluitman
14,95

Jansen, Christel
Aardappels met stokjes : Vluchtelingkinderen vertellen
Bloemendaal : Gottmer/ VluchtelingenWerk, 1992
17,90

Kuijer, Guus
Hoe Mieke Mom haar maffe moeder vindt (8e dr.)
Amsterdam : Querido, 1993
11,-

McKay, Hilary
Hond Vrijdag
Amsterdam - Antwerpen : Querido, 1996
22,90

Meeuse, Aik/Houts, Chris van/Kers, Jeanne/Ellinkhuijsen, Lin van/Luns, Martijn (red.)
Thuis : de mensen bij wie ik hoor
Amsterdam : Leopold, 1996
24,90

Meinderts, Koos/Fienieg, Annette
Leen
Amsterdam : Ploegsma, 1994
23,90

Meißner-Johannknecht, Doris
Liefde is liefde
Hasselt : Clavis, 1995
24,90

NOVIB
Als een man twee vrouwen heeft.
Verhalen uit Afrika.
Van Holkema & Warendorf
14,90

NOVIB
Wat de sterren voorspelden. Verhalen uit Azië.
Van Holkema & Warendorf
14,90

Rens, Peter Jan
Rauzer (4e dr.)
Amsterdam : Ploegsma, 1994
25,95

Rompa, Bas
Op een dag als ik durf
Haarlem : Holland, 1989
18,90

Veer, Akky van der
Zwart op wit (2e dr.)
Amsterdam : Leopold, 1993
12,50 - uitverkocht

Met dank aan de Kinderboekenwinkel voor het samenstellen van deze lijst. Houd er rekening mee dat kinderboeken een hoge omloopsnelheid hebben; deze lijst dateert van begin 1999.

Materiaal vragenspel:

[1] Welk huisdier vind je
het meest leuk en waarom?

[2] Wat vind je het meest belangrijk
aan een vriendschap?

[3] Wat vind je belangrijk
aan een zakelijke relatie?

[4] Wat voel je als je verliefd bent?

[a] Noem een leuk en een vervelend
punt van je ouders.

[b] Wat zou je leuk en vervelend vinden
aan het hebben van eigen kinderen.

[c] Vertel iets over een familielid
dat je graag ziet.

[d] Vertel iets over een familielid
dat je *niet* zo graag ziet.

1 2 3 4

a b c d

Begin hier!

1: Vouw het papier
vier maal dubbel,
en vouw het daarna
weer open.

2: Vouw alle hoeken
naar de middenster
en draai het papier om.

3: Vouw nu weer alle hoeken
naar de middenster
en draai het papier weer om.

5:
Vouw het papier dubbel.
Steek je duim
en wijsvinger onder
deze flapjes.
Klaar!

5:
Vouw het papier dubbel.
Steek je duim
en wijsvinger onder
deze flapjes.
Klaar!

5:
Vouw het papier dubbel.
Steek je duim
en wijsvinger onder
deze flapjes.
Klaar!

5:
Vouw het papier dubbel.
Steek je duim
en wijsvinger onder
deze flapjes.
Klaar!

4:
Vouw al deze
buitenhoeken
naar de sterren
in de binnenhoeken.

4:
Vouw al deze
buitenhoeken
naar de sterren
in de binnenhoeken.

4:
Vouw al deze
buitenhoeken
naar de sterren
in de binnenhoeken.

4:
Vouw al deze
buitenhoeken
naar de sterren
in de binnenhoeken.